

Fütüvvetnamelerin İslam İktisat Düşüncesi İçindeki Yeri

Ekrem Erdem

Öz: Fütüvvetnameler, ahilik kurumunun inanç esaslarının ve ahlak anlayışının referans kaynağı olarak kabul edilirler. 10. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ve geniş anlamda Müslümanların hem günlük hayatında hem de iş hayatında uymaları beklenen ahlaki kuralları içeren bu belgeler, asırlarca İslam-Türk toplumlarının iktisadi hayatında önemli bir yer edinmiştir. Bu gerçekten hareketle, bu çalışmanın amacı, fütüvvet belgelerinin asırlar ötesinden tevarüs eden İslam iktisat düşüncesinin esasları bakımından incelenmesidir. Bize göre, İslam iktisat düşüncesinin temel esasları şöyle sıralanabilir: Tevhit inancı ve rızıkın Allah'a ait olması, iş ahlakına ve piyasa düzenlemelerine bağlılık, kurallara dayalı bir mülkiyet hakkının varlığı, bireyin tercihlerinde serbestliği ve rekabetçi bir piyasa mekanizmasının işlerliği, gerektiğinde devletin ekonomiye müdahalesi, helal yollardan kazanmak ve harcamak ve itidalli davranmak (cimrilikten ve israftan kaçınmak). Bu esasların referans kaynağı olarak Kur'an, sünnet, icma ve kıyasın yanı sıra, diğer tali kaynaklar ile fütüvvet ve tasavvuf alimlerinin düşünceleri esas alınmıştır. Çalışmada önce fütüvvetnamelerin İslam iktisadi için kaynak olma potansiyeli tartışılmış, ardından İslam iktisadının yedi temel ilkesi İslami kaynaklar üzerinden ortaya konulmuş ve bu konuların fütüvvetnamelerde nasıl yer aldığı incelenmiştir. Sonuç olarak, fütüvvetnamelerde bu ilkelerden bazılarına dair doğrudan uyumlu ifadeler yer alırken, bazılarıyla ilkesi doğrudan bir ifade yer almamaktadır. Bu durumda mümkün olduğunca farklı fütüvvetnamelerden yararlanarak doğrudan veya metinlerin genel çerçevesinden hareketle çıkarsamalarda bulunulmuş ve analizler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fütüvvetnameler, Ahilik, İslam İktisadi, Fütüvvet ahlakı, İslami İş Ahlakı.

Abstract: Futuwvatnamas are accepted as the reference sources of the belief principles and moral understanding of the ahi institution. These documents contain the moral rules that Muslims are expected to obey both in their daily life and business life, have gained an important place in the economic life of Islamic-Turkish societies for centuries. Based on this fact, the purpose of this study is to examine the futuwwa documents in terms of the principles of Islamic economic thought. In our opinion, the basic principles of Islamic economic thought can be listed as follows: The belief of tawhid (monotheism) and the belonging of sustenance to Allah, adherence to business ethics and regulations, existence of a legal property right, freedom of choices and the functionality of a competitive market mechanism, state intervention in the economy when necessary, earning and spending in halal ways, and being modest. In the study, firstly, the potential of futuwwas as a source for Islamic economics was discussed, then seven basic principles of Islamic economics were put forward through Islamic sources and how these issues are included in the futures are examined. As a result, while there are directly compatible expressions in the futuwwas about some of these principles, there are no direct statements about some of them.

Key Words: Futuwvatnamas, Akhizm, Islamic Economics, Ethics of Futuwwa, Islamic Business Ethics.

@ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, ekremerdem@erciyes.edu.tr

ID: 0000-0002-5876-8747

➔ Erdem, E. (2021). Fütüvvetnamelerin İslam İktisat Düşüncesi İçindeki Yeri. İş Ahlakı Dergisi, 14 (1), ss. 27-62.

✍ Araştırma Makalesi

© İGİAD
DOI: 10.12711/tjbe.2021.14.1.0924
İş Ahlakı Dergisi, 2021
isahlakidergisi.com

📅 Başvuru : 09.02.2021
📄 Revizyon : 09.03.2021
📄 Kabul : 10.05.2021
📄 Basım : 06.2021

Giriş

Fütüvvetnameler ahilik kurumunun inanç esaslarının, hayat felsefesinin ve ahlak anlayışının referans kaynağı olarak düşünülebilir. Esasında günlük hayatta her Müslümanın uyması beklenen adap ve erkanı ihtiva eden kurallar manzumesi olarak telakki edilebilen fütüvvetnameler, İslam'ın ilk dönemlerinde başlayıp Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde devam eden iş hayatının, özellikle de esnafın iş yapma şekli ile ilgili bir anlamda uygulama esaslarını, yönetmeliklerini ve yönergelerini içerir. Dolayısıyla, esas olarak Kur'an'ı ve sünneti referans olarak kabul eden bu belgeler, 10. yüzyıldan itibaren önce Arapça olarak ardından Farsça ve 11. yüzyıldan itibaren de Osmanlı Türkçesi olarak yazılmaya başlanmış ve İslam toplumlarının iktisadi hayatında önemli bir yer edinmiştir. Bu çalışmanın amacı, söz konusu fütüvvet belgelerinin asırlar ötesinden tevarüs eden İslam iktisat düşüncesinin esasları ve kaynakları bakımından nerede yer aldığının incelenmesidir.

Bugün her ne kadar İslam toplumlarına ve dünyanın geri kalanına iddialı bir iktisadi model sunulamamış olsa da İslam medeniyetinin kendine özgü, zaman ve mekân ötesi bir iddiası ve dayandığı sağlam kaynakları vardır. Model inşası meselesi bize göre İslam'ın değil; yaşadığı şartları hakkıyla yorumlayamayan ve şahsi menfaatlerini öteleyip kendi değerlerini hayatına uyarlayacak kadar bilmeyen Müslümanların sorunudur. Zira İslam iktisat düşüncesi ilkeseldir, zamanın ve mekânın ruhunu dikkate alarak uygulamada esneklik arz eder. Bireye değer verir, ama toplumun menfaatini (maslahatı) esas alır. Diğer yandan piyasanın serbest rekabet şartları altında işlemlerini esas alır ama bireyin ve toplumun hakları konusunda devletin sorumluluklarını göz ardı etmez. Gelirin ve servetin adil dağılımını, herkesin asgari şartlarda yaşaması gerektiği ilkesinden hareketle ele alır.

İslam iktisat düşüncesinin esasları, aşağıda açıklanacağı üzere İslam'ın inanç, fıkıh ve ahlak ilkelerine dayanır. Bu esasların referans kaynağı olarak da umumi kaynaklar diye bilinen Kur'an, sünnet, icma ve kıyasın yanı sıra; örf ve adetler (teamüller), sahabenin sözleri, devletin makul düzenlemeleri, istihsan gibi hususi kaynaklar ile içtihat, İslam toplumlarının (devletlerinin) geçmişteki kararları ve uygulamaları ve nihayet fütüvvet ve tasavvuf teşkilatlarının ilkeleri ve uygulamaları alınmıştır.

Fütüvvetin Gelişimi, Fütüvvetnamelerin Muhtevası, Tasavvuf ve Ahi Teşkilatları ile İlişkisi ve İslam İktisadi Çalışmaları İçin Kaynak Olma Potansiyeli

Fütüvvet, her ne kadar Arap, Fars ve Türk İslam toplumlarında yaygın olarak kullanılmış olsa da başlangıcının İslam öncesi Arap (Taeschner, 1972: 205-209) ve İran

toplumları (Taeschner, 1953: 8, 11) ile daha derinlerde Hint-Avrupalı toplumların dini ve kültürel köklerinin olduğu iddia edilmiştir (Baldick, 2002: 139-140). Yalnız İslam öncesi dönemde fütüvvet anlayışına dair üzerinde mutabık kalınan bir görüş olmasa da, dini-mistik teşekküller olmadıkları (Ülgener, 2006: 116-117; Taeschner, 1972: 206-207; 213), belli ahlaki değerler üzerine bir araya gelmiş ama kurumsal organizasyonlarını henüz oluşturamamış genç erkek teşekkülü oldukları (Taeschner, 1972: 207) iddia edilmiştir. Sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için bazı ilim adamları fütüvvet düşüncesinin gelişimini dört aşamada ele almışlardır: İslam öncesi dönemden de esinlenerek İslâm'ın ilk asrında ortaya çıkan ve bireysel manada bir sosyal kavram olarak fütüvvet; 9. asırda ağırlıklı olarak gençler arasında sosyal, iktisadi ve siyasi içerikli bir sivil oluşuma, son Abbâsi döneminde de bir devlet teşkilatı haline gelen fütüvvet; yine 9. asırda, sûfilikle iç içe geçen fütüvvet; ve sûfi vasıflarını muhafaza ederek esnaf temelli Ahilik teşekkülü haline gelen fütüvvet (Ocak, 1996: 261).

Fütüvvet, Arapça'da genç, yiğit ve cömert anlamlarına gelen *fetâ* kökünden gelir ve sıfat olarak gençlik, yiğitlik, cömertlik, güzel ahlak sahibi olmak, fedakârlık, kahramanlık, kerem sahibi olmak gibi manaları içerir. Mutasavvıfların ıstılahında ise birbirinden farklı tanımlamalar olsa da (Kuşeyri, 2017: 112-113; 305-311), anladığımız kadarıyla hepsinin ortak noktasını 'Peygamber'in ahlaki ile ahlaklanmak; yani, O'nun yolunu yaşam biçimi olarak seçmek ve insan-ı kâmil ölçülerine göre yaşamak' olarak özetlemek mümkündür. Bazı araştırmacılara göre ise, 'mürüvvet' kelimesini içerecek şekilde 'kişinin her işte başkasını kendi nefesine tercih etmesi (diğerkamlık ya da îsar)' anlamı da öne çıkarılabilir (Taeschner, 1972: 206-207, 216; Ülgener, 2006: 114-117).

Fütüvvet hareketinin tasavvufu ilişkisi araştırmacıların belki de en fazla ilgisini çeken alan olmuştur. Çünkü, bu dönüşüm fütüvvetin toplumun hemen her kesimine ahlaki değerlere dayanan bir yaşam biçimi olarak kabul edilmesini sağlamış ve bazı araştırmacılarca sûfilğin Müslüman ve Müslüman olmayan toplumlara hızla yayılmasında en önemli yol olarak görülmüştür. Esasında, bu etkileşim aynı zamanda fütüvvetin de farklı toplum kesimlerine yayılmasına, devletle ilişkisinin kuvvetlenmesine ve Anadolu'nun sosyal, dini ve siyasi dönüşümünde önemli bir rol sahibi olmasına yol açmıştır (Peacock, 2019: 117, 121, 127). Tasavvuf okullarının genelinde olduğu gibi fütüvvet de özellikle esnaf tabakaları ile irtibata geçtikten sonra (Ülgener, 2006: 116-114), tüm iktisadi, sosyal ve idari mekanizmalar üzerinde büyük bir etkiye sahip bir teşkilat haline gelmiştir. Nitekim, fütüvvet hareketinin devlet ve toplum nezdinde en fazla sosyal ve iktisadi nüfuza sahip olduğu

zaman, Anadolu'da Ahi Fütüvvetçiliği dönemi olmuştur (Peacock, 2019: 119). Hatta bu dönüşümün de tesiriyle; nasıl ki, Batılı sanatkârlar iç dünyalarındaki manevi duyguları resimlerine ve heykellerine görsel olarak yansıtmişlarsa, Müslüman esnaf ve zanaatkârlar da el işçiliği ile yaptıkları eserlere tasavvuf ve fütüvvet geleneğinden aldıkları manevi hazzı yansıtmişlardır (Baldick, 2002: 258).

Fütüvvetnamelerin içeriğine bakıldığında; bir Müslümanın günlük hayatında takip etmesi gereken temel inanç, ibadet ve ahlak kurallarının derç edildiği ve daha ziyade tasavvufi bir bakış açısıyla yazılmış kitaplar ile belgeler olarak gözükmektedir. Mesela, meşhur fütüvvetnamelerden Harputlu Nakkaş İlyas oğlu Ahmed (ö. 1215)'in Arapça *Tuhfetu'l-Vasaya*" isimli fütüvvetnamesinde fütüvvetin şartları şöyle sıralanır (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 61; Şeker, 2011: 19-20): Namazı bırakmamak, haya ehli olmak, dünyayı terk etmek, Allah'ın yasakladıkları hususunda nefse uymamak ve Ona itaat etmek, helal kazanç sahibi olmak, Müslüman kardeşlerine ihtiyaç halinde yardımcı olmak, onlara yumuşak davranmak ve güzel sözle dahi olsa iyilik etmek ve iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak. Yine, Yahya b. Halil b. Çoban *el-Burgazi* (13. yüzyıl)'nin Türkçe Fütüvvetnamesi (Çobanoğlu Fütüvvetnamesi) ile Seyyid Hüseyin (15. yüzyıl)'in Türkçe Fütüvvetnamesinde de her kademede insanı ilgilendiren benzer genel ahlaki kurallar yer almaktadır (Şeker, 2011: 100-1007; Sarıkaya, 2002: 62).

Dikkat edilecek olursa, bütün bu ilkeler Kur'an'ın ve sünnetin vazettiği takva sahibi sağlam bir Müslüman portresi çizmektedir. Anadolu İslam medeniyetinde *feta* ve *ahi* kelimeleri ile *fütüvvet* ve *ahilik* kelimeleri aynı manada kullanıldığına göre, iktisadi hayatta yukarıdaki ilkeler kâmil bir Müslüman esnafı, tüccarı, sanayiciyi, kısacası Kur'an ve sünnet üzere yaşayan Müslüman bir kişiyi tasvir etmektedir. Bu ilkeler üzere iş yapan bir kişi, ilahi ölçüler çerçevesinde hakkaniyet üzere iş yapmak zorundadır. Zira haya sahibi, dünyaya meyletmeyen, alın teri ve el emeği temelli helal kazanca riayet eden ve kazandığında muhtaçların hakkı olduğunun farkında olup onlarla paylaşan güzellik timsali bir iş insanı, ürettiği ve sattığı her şeyi Allah'ın rızasını gözeterek yapacak; böylece iyiliği çoğaltmak ve kötülüğü azaltmak için uğraşacaktır. Esasında bu ilkelerin geleneksel İslami eserlerin pek çoğunda yer aldığını söylemek mümkündür.

Bu denli geniş etkiye sahip sivil ve ahlak temelli yaygın bir teşkilatlanma, zamanla devleti yönetenlerin de ilgisini çekmiş ve Abbasiler'in, Selçukluların ve özellikle de Osmanlıların belli dönemlerinde dini, iktisadi, sosyal ve savunma amaçlı kamu politikalarının yürütülmesinde devletle tamamlayıcı bir rol üstlenmiştir. İhtiyaç duyulduğunda Ahi teşkilatlarının yurt savunmasına katkı sunması (Peacock,

2019: 118) ile piyasaların belirlenen kalite ve standardizasyona göre hareket etmesi için gerekli düzenleme ve denetleme faaliyetlerini yürütmeleri (Erdem, 2020: 202) örnek olarak verilebilir. Ancak, fütüvvet teşkilatının devleti yönetenlerle münasebeti arttıkça ahlak-temelli ideal insan yetiştirmeyi kendine misyon edinmiş sivil yapısı, o dönem devleti yönetenlerin tutumuna göre şekillenmeye başlamıştır. Örneğin, Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillah'ın (ö. 622/1225) fütüvvete girişi ile teşkilat hem resmi bir hüviyet kazanmış ve korunmuş-kollanmış hem de devletin politikalarına göre şekil almaya başlamış ve kaçınılmaz olarak kendini mezhep kavgalarının içinde bulmuştur (Taeschner, 1972: 222-223; Taeschner, 1953: 13-16, 20). Bilhassa 15. ve 16. asırlarda Safevî Devletinin Anadolu'da yürüttüğü propagandaların da tesiriyle Şiiğin ve Alevi-Bektaşî geleneğinin dil, üslup ve ritüeller bakımından fütüvvet hareketi ve fütüvvetnameler üzerinde büyük bir etkiye sahip olmaya başladığı anlaşılmaktadır (Ülgener, 2006; Ülgener, 2006b; Köprülü, 2017: 27, 39, 52-53, 114).

Bunun sonucu olarak, fütüvvetnamelerin çoğunda bol bol Ehli Beyt'ten, özellikle Hz. Ali'den, Oniki İmam'dan, Şia geleneklerinden ve muhtelif ritüellerden bahsedilir olmuştur (Gölpınarlı 1955-1956a: 49-51; Gölpınarlı 1955-1956b; Gölpınarlı, 2011: 39-60; Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 96). Ancak, bu eserlerin sınırlı sayıda kaynağa dayandıkları, ilmi yöntem ve kaynak kullanımına riayet edilmediği, hatta sözlü efsanevi rivayetlerin ve hikayelerin temel kaynaklarla ve tarihi gerçeklerle uygunluğuna dikkat edilmeden aktarıldıkları anlaşılmaktadır. Daha önemlisi bazı fütüvvetnamelerde, ayet ve hadisler kullanılırken son derece özensiz davranıldığı; yer yer eksik, hatalı ve ilaveli olarak verildikleri görülmektedir. Özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda yazılan Türkçe fütüvvetnamelerin muhtevasına hâkim olan Şii-Alevi üslubun¹ Ehli Beyti, Hz. Ali'yi ve Oniki İmamı aşırı derecede takdis ettiği; kaynağına ve sahihlik düzeyine dikkat etmeksizin pek çok hadis (hatta uydurma hadis) metnini özensiz ve yer yer propaganda amacıyla tekrar tekrar kullandığı anlaşılmaktadır. Zira çoğunlukla hadislerin kaynaklarına dikkat edilmemiş, metinler sağlıklı aktarılmamış, sahih ve zayıf durumlarıyla ilgili hiç hassasiyet gösterilmemiş ve hatta hiçbir kaynakta yer almayan gelişigüzel sözler hadis diye aktarılmış (Gölpınarlı, 1955-1956a: 59-72; Gölpınarlı, 1955-1956b; Sarıkaya, 2002: 41-42), kısacası "bazen gulüvve (Kur'an ve Sünnet'in belirlediği genel İslâm anlayışının ötesine) varacak kadar taşkın bir tezahür" (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 53) ortaya çıkmıştır. Oysa ayetlere atıfta bulunulurken sure

1 Fütüvvetnamelerde Şii-Alevi üslubun hâkim olması üzerine pek çok kaynak olsa da, öne çıkan birkaç çalışmayı önerebiliriz: Taeschner, 1972; Yıldırım, 2013 ve Sarıkaya, 2003.

isimleri ile ayet numaraları ve yorumlarda tefsir kitaplarının isimlerinin (ve günümüzde meallerin de) belirtilmesi gibi hadisler kullanılırken de sahilik derecelerine ve kaynaklarına azami derecede riayet edilmesi gerekir. Bunun yerine, ayet ve hadislerin kaynaklarına tam olarak riayet edilmeden eksik ya da fazlaliklarla aktarılması, kaynak belirtilmemesi yada halk arasında dilden dile aktarılan bazı sözlerin hadis diye yazılması, ne yazık ki İslami eğitim düzeyi düşük geniş halk kitlelerinin asırlardır bu yanlışları tekrar etmesine katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınan bu eserlerin İslam toplumlarının iktisadi hayatında önemli bir yeri vardır. Fakat, fütüvvetnamelerin İslam iktisat düşüncesi ve ilkeleri ile ilişkisi araştırmacıların henüz dikkatini çekmemiştir. Son zamanlarda bu hususa dair yayın faaliyetleri olsa da çalışmalar fütüvvet ve ahilik ilkelerinin iş ve meslek ahlakı üzerindeki etkisine odaklanmış durumdadır. Bu itibarla mevcut çalışma, fütüvvet-ahilik ve İslam iktisadi literatüründeki bu boşluğa bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ancak, yukarıda bahsi geçen fütüvvetnamelerin yazılışıyla alakalı bazı zafiyetler, bu eserlerin İslam iktisadi çalışmaları için birinci derece kaynak olma vasıf ve potansiyellerini en azından teorik manada büyük ölçüde zayıflatmaktadır. Bunun yerine, İslam kültür ve geleneklerini yansıtan ikinci derecede kaynaklar olarak düşünmek daha hakkaniyetli olacaktır. Kaldı ki fütüvvetnamelerin ortaya koyduğu kuralların Osmanlı iş hayatına ve esnaf yapılarına özgü yol gösterici olmaktan ziyade, herkes için genel ahlaki kurallar manzumesi olarak kaleme alındığını söylemek daha gerçekçi olacaktır.

Bu çalışmadaki tespitlerimizde doğrudan ya da dolaylı olarak dikkate aldığımız ikisi Arapça, dördü Farsça ve gerisi (müellifi bilinen beş, müellifi bilinmeyen ama büyük ölçüde tam olarak günümüze kadar gelebilen yedi, müellifi bilinmeyen ve noksan ya da parça halinde günümüze kadar gelebilen dört) Türkçe fütüvvetname olmak üzere, toplam 16 adet fütüvvetname vardır (Gölpınarlı, 1949-1950/2011; Gölpınarlı, 1953; Gölpınarlı, 1955-56a; Gölpınarlı, 1955-56b; Sarıkaya, 2002; Şeker, 2011). Ancak arşiv kaynakları incelendikçe, Arap, Türk ve Fars dünyasında bunların dışında, yerel düzeyde ve çoğu özet olarak genel çerçevede ya da belli meslekler özelinde yazılmış daha fazla fütüvvetnamenin olduğu anlaşılmaktadır². Bilinen ve üzerinde çalışılmış Türkçe fütüvvetnameler esas olarak 13 ila 16. asırlar arasında kaleme alınmıştır.

2 Çalışmanın kapsamını genişletmemek uğruna burada giremiyoruz ama son yıllarda genel ve mesleki manada özellikle Türkçe pek çok fütüvvetname okunmuş ve dergilerde makale olarak ya da sempozyumlarda sunulmuştur.

İslam İktisat Düşüncesinin Temel Esasları ve Fütüvvetnamelerin Katkısı

İslam iktisadı, esas itibarıyla vahyi ve Hz. Peygamberin öğretilerini esas alan ve İslam fıkhnının iktisadi hayata dair kurallarını ana çerçeve olarak kabul eden İslam inancı, muamelatı ve ahlakı üzerine inşa edilmiş bir iktisat anlayışıdır. İslam iktisadı üzerine yazılan eserlerde temel ilkeler konusu genellikle net olarak verilmemiş; verildiğinde de ilkeler, amaçlar, esaslar ve temel konular gibi başlıklar altında çoğunlukla da işlevsel olmayan tarzda, her yazar tarafından farklı başlıklarla sunulmuştur. Bu çerçeveden hareketle, mevcut çalışmada bu alanda yazılan pek çok eser dikkate alınarak İslam iktisat düşüncesinin temeli aşağıdaki esaslara dayandırılarak incelemeye tabi tutulmuştur³:

- Tevhit inancı ve rızkın Allah'a ait olması,
- İş ahlakına ve piyasa düzenlemelerine bağlılık: Hisbe Teşkilatı,
- Kurallara dayalı bir mülkiyet hakkının varlığı,
- Bireyin tercihlerinde serbestliği ve rekabetçi bir piyasa mekanizmasının işlerliği,
- Devletin ekonomiye müdahale gereği; adalet, güvenlik, altyapı ve kamu hizmetleri,
- Helal yollardan kazanmak ve harcamak,
- İtidalli davranmak; cimrilikten ve israftan kaçınmak.

Tevhit İnancı ve Rızkın Allah'a Ait Olması

İslam iktisat düşüncesi, her şeyden evvel tevhit inancına ve rızkın Allah'a ait olduğuna dayanır. İktisadi manada tevhit inancını dört noktada toplamak mümkündür. Birincisi, İslam iktisat düşüncesinin İslam'ın tüm emir ve nehiyelerine tam olarak uygunluk arz etmesi gerekir. Çünkü İslam bir yaşam biçimi olarak vazedilmiş ve hayatın tamamını kuşatan bir inanç ve tatbikat bütünlüğü sunmuştur. Nitekim bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilir: *"Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İcinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası ancak rezil rüsvâ olmandır; kıyamet gününde ise, onlar azabın en şiddetlisine itilirler..."* (Bakara: 85). Buna göre, vahyin tamamını dikkate almadan bir iktisat sistemi ortaya koymak mümkün olmaz.

3 Farklı sınıflamalar için örnek olarak bakınız: Esen, 2007: 126; Es-Sadr, 1980: 291; Tabakoğlu, 2008: 79-107; Asutay, 2007: 7-9; İsmail, 1978: 103-128; Nakvi, 1985: 74-83; Karadağı, 2018: 67-86.

İkinci husus, Allah'ın her şeye kâdir olmasıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'an-ı Kerim'in 22 farklı suresinde 34 ayette farklı kelime formlarında ama aynı manaya gelecek şekilde geçen "*Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilmez misin?*" (Bakara: 106) ayet ve bu manaya gelen benzer ayetler, Allah'ın her şeye gücünün yettiğini, dolayısıyla iktisadi kaynakların yaratılmasından ihtiyaçların karşılanmasına kadar ekonominin tüm aşamalarında her şeyin Onun kontrolü dahilinde olduğunu beyan etmektedir.

Üçüncü husus, her şeyin gerçek sahibinin Allah olması, insanın ise emaneten kullanıcı olmasıdır. Nitekim Allah Kur'an'ın pek çok ayetinde ifade tarzlarında farklılıklar olsa da; "*Bilmez misin ki göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır...*" (Bakara: 107); "*Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır...*" (Nur: 42) ve bu manaya gelen diğer ayetleri nazil buyurmuştur. Bu ayetlerden anlaşıldığı üzere mal, gerçekte Allah'ındır. İnsan, yeryüzünde halife olarak mala sahip olur ve mülkiyetini başkasından devralıp ona sahip olur. Hakikat şu ki, insanın belli bir iktisadi varlığa sahip olma süresi mahduttur; sahiplik, ya kişinin sağlığında bir müddet kullanıldıktan sonra başkasına devredilir ya da vefatıyla sona erer.

Dördüncü husus, rızık verenin yalnızca Allah olduğuna inanılmasıdır. İslam iktisat düşüncesinin temelinde Cenabı Hakkın "*kâinatın yaratıcısı ve yöneticisi*" olduğu anlamına gelen "*kayyum*" sıfatı vardır. Buna göre Allah, kâinatı tek başına yaratmıştır, onu hiç kimseye muhtaç olmadan tek başına ayakta tutmaktadır ve yaratıklarının tüm ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bu uğurda gerekli tüm araç ve gereçler ile üretim ve gelir kaynaklarını insana belli bir çaba karşılığında tahsis etmektedir (Chaudry, 1999). Kısacası, rızık Allaha aittir. Kur'an'da bu manaya gelecek onlarca ayet vardır. Örnek olarak Zâriyât suresine bakmak yeterli olacaktır: "*Şüphesiz rızık veren, sarsılmaz gücün sahibi olan yalnızca Allah'tır*" (Zâriyât: 58). Buna inanmak, tevhit inancının en temel unsurlarından biridir. Onun içindir ki Allah, Kur'an'da meydan okuyucu ifadelerle şöyle buyurur: "*De ki: Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kadırsın*" (Ali İmran: 26).

Fütüvvetnamelerde yukarıda bahsedilen çerçevede tevhit inancına dair öne çıkan kuvvetli ve teferruatlı vurgulardan bahsedemiyoruz. Bunun yerine, ağırlıklı olarak fütüvvet ehlinin hangi ahlaki normlara sahip olması gerektiğine dair uzun uzadıya bahisler ve listeler yer almakta, fütüvvetin nereden geldiğine dair Kur'an'dan ve hadislerden daha ziyade batini yorumlara dayanarak destekleyici deliller sunmakta ve fütüvvet silsilesini Hz. Peygamber, diğer bazı Peygamberlere,

bazı sahabilere, özellikle de Hz. Ali'ye ve İslam tarihindeki saygın tasavvuf ehline dayandırmak suretiyle konunun ehemmiyeti ile İslami bakımdan meşruiyetini artırıcı ifadeler kullanılmaktadır (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 30-32, 35-37, 54, 75; 180-190). Fütüvvetnamelerde tüm bu hususlara dair doğrudan ve etraflı bilgiler yer almasa da metinlerin içeriğinde bu hususlarla tenakuz oluşturacak bir ifade ve tavır da yoktur.

Nitekim fütüvvetnamelerin hepsi besmele ile başlar, giriş kısımlarında ve bazen diğer kısımlarda da Tanrı'nın birliğine, eşi ve benzerinin olmadığına ve Hz. Muhammed'in Onun elçisi olduğuna dair kısa ve yüzeysel bilgilere yer verilir (Gölpınarlı, 1955-1956: 33; Gölpınarlı, 1955-1956b; Gölpınarlı, 1949-1950/2011). Mesela Ali İbni al-Hasan İbni Ca'duyeh'in *Mir'at al-Muruvvat*'ı, Hz. Ali'den rivayetle bir hadise yer verir, sonra da Allah'a hamd, kelime-i şehadet ve Peygamber isimlerini sayarak ilk dört halifeye ve diğer sahabilere salat ve selam ile başlar (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 96).

Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnamesinde de Arapça olarak "*Hamdolsun Allah'a ki, fütüvveti imanla süsledi...*" diye başlar, kelime-i şehadetle, yani "*... Tanrının birliğini, eşi ortağı olmadığını, Muhammed'in Onun elçisi olduğunu söyledikten sonra; Ona, soyuna ve onlara uyanlara rahmet...*" (Gölpınarlı, 1955-1956a: 33; Gölpınarlı, 1955-1956b: 73) yollayarak devam eder. İlerleyen kısımlarda ise, Seyyid Nasır-ı Hüsrev isminde bu uğurda saygın birinden bahseder ve bu zatın "*Fütüvvet bir ağaçtır, aslı Tanrı sıfatıdır, budakları enbiya sıfatıdır, yaprakları evliya sıfatıdır, yemişi mü'minler sıfatıdır. Pes fütüvvet ağacının kökü tevhit ve ihlastır...*" (Gölpınarlı, 1955-1956a: 38) dediğini aktarır. Kaldı ki, benzer bir ifade Burgazi'nin Fütüvvetnamesinde de yer alır: "*Fütüvvet... ağacın... koki tevhidir ve tehlildir*" (Gölpınarlı, 1953: 124). Daha sonra, Nâsırî'nin ve Burgâzî'nin fütüvvetnamelerinde de yer alan şed bağlamanın haram olduğu 12 kişiyi sıralarken ilk üç sırada "*müşrik, münafık ve gayptan haber vermeyi sanat edinen...*" olarak bahseder. Yine aynı listenin altıncı sırasında yer verdiği "*tellallar*" için ise, "*... kafirle Müslümanı bir tutmaları yüzünden fütüvveteye layık olmadıklarını...*" (Gölpınarlı, 1955-1956a: 43; Gölpınarlı, 1955-1956b: 109-110) söylemesi, fütüvvet ehli için tevhit akidesinin birinci derece önem arz ettiğini göstermektedir.

Ayrıca, fütüvvetnamelerin hemen hepsinde şeriata bağlılıktan bahsedilir. Örneğin, *Necm-i Zer-kub Fütüvvetname*'sinde avamın fütüvvet derecesinden bahsedilirken "*... Muhammed şeriatı hükümlerine uymaktır ki, bu mertebe ancak şeriatla tamamlanır*" ifadesi kullanılır. Havassın fütüvvet derecesinden bahsedilirken de; "*Fütüvvet nedir? Şeriat kisvesinde tarikat erkanna çalışmak, o erkamı görüp gözetmek,*

tamamlamak ve böylece de şanı ulu ve yüce Tanrı'nın sevgilisi olmak..." ifadesine yer verilir (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 214).

İş Ahlakına ve Piyasa Düzenlemelerine Bağlılık: Hisbe Teşkilatı

İslami bir iktisat sistemi, ahlaki kaygıları merkeze alan bir ekonomik model üzerinde hareket etmek zorundadır. Böyle bir ekonomik model başkalarının zararı üzerine herhangi bir fayda ya da karı meşru görmeyeceğinden, tamamen paylaşımcı bir anlayışa sahiptir. Bu ahlaki değerler her bir Müslümanın sahip olması gereken şu ilkeleri kapsar: Doğruluk, cömertlik, alçak gönüllülük, diğerkâmlık, misafirperverlik, insanlara iyiliği tavsiye etmek, haya sahibi olmak, yalan söylememek, dedikodu yapmamak, kusur aramamak, aksine kusurları örtmek, içki içmemek, zina yapmamak, kimseye karşı düşmanlık ve kin beslememek, büyüklere karşı hürmetkar küçüklere karşı şefkatli olmak, eline, beline ve diline sahip olmaktır.

Bu ilkelerin çoğu fütüvvetnamelerde ve ahilik geleneğine sahip esnaf teşkilatlarında da yer alır. Zira fütüvvetnameler bir anlamda edep risaleleridir ya da adeta bir tür *edeb-nameler*dir. Zira hemen her fütüvvetnamede en önemli kısımlar günlük hayatın hemen her alanına dair edep kurallarıdır. Öyle ki, bu kurallar manzumesinin bazen çok abartıldığı bile söylenebilir. Nitekim, Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnamesi'nde bunların toplam 124 adet olduğu sayılır ve yeme-içmeden eve girmeye ve evden çıkmaya, hamama ve tuvalete girmeye varana kadar her birine dair pek çok edep kuralından bahsedilir. Ayrıca, aynı kaynakta insanı fütüvvetten düşüren haller sıralanırken yine yukarıda zikredilen bir Müslüman için vazgeçilmez temel inanç, ibadet ve ahlaki meziyetler sayılmıştır (Gölpınarlı, 1955-1956a: 28, 43-44; Gölpınarlı, 2011: 32; Sarıkaya, 2002: 62-68; Şeker, 2011: 96-107; Erdem, 2009: 50-59).

Benzer ahlaki kuralları diğer fütüvvetnamelerde de bulabiliriz. Örneğin, Abdülbaki Gölpınarlı'nın ortaya çıkardığı *Necm-i Zer-kub Fütüvvetname*'sinde (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 216-226), *Harputlu Nakkaş İlyas oğlu Ahmed'in Tuhfat al-Vasaya*'sında (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 198-200), *Abd al-Razzak Kaşani'nin Tuhfat al-İhvan Tercemesi*'nde (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 232-239) ve Nasırı'nın Fütüvvetname nüshasında (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 294-298) da benzer edep kurallarını bulmak mümkündür. Belki de bütün bu detaylı edep kurallarını *Abd al-Razzak Kaşani'nin Tuhfat al-İhvan Tercemesi*'nde ve *Ala-al-Devle-i Semnani'nin Fütüvvet Hakkında Risale*'sinde Hz. Ali'ye ve oğlu Hz. Hasan'a atfen yer alan şu ifadelerle özetlemek yeterli olacaktır. Hz. Ali'nin şöyle dediği yazılmıştır: "*Fütüvvetin aslı vefa, doğruluk, emniyet, cömertlik, tevazu, öğüt, hidayet ve tövbedir. Bu huylarla*

huylanmayan fütüvvete ehil olamaz.” Hz. Hasan’ın ise şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Fütüvvet; kudreti varken affetmek, devleti varken tevazu göstermek, darlık zamanında cömertlik etmek ve minnetsiz ihsanda bulunmaktır... Zaten bütün bu faziletler dört fazilete münhasırdır: İffet, şecaat, hikmet, adalet” (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 233, 254).

Bu alıntı Ebû Hüreyre’den rivayet edilen şu hadis-i şerif ile aynı manayı teyit etmektedir: *“Güçlü insan gürüşte rakibini yenen değildir; asil güçlü kimse öfkesine hâkim olandır”* (Buhârî, Edeb: 76; Müslim, Birr: 107). Aynı şekilde şu ayet de bu ilkeyi teyit eder: *“O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever”* (Ali İmran: 134).

Hatta fütüvvetnamelerde yukarıda sayılan genel ahlaki ilkelere ilave olarak, bil-hassa iktisadi hayata dair şu ilkelere de riayet edilmesi tavsiye edilmiştir: Tembelligi değil çalışma azmini benimsemek, bu konuda el emeğini, alın terini esas almak, helal kazançtan ve helal tüketimden ayrılmamak, tevekkül sahibi ve kanaatkar olmak, yardımlaşma duygusuna sahip olmak, iddihar yapmamak, iş bölümü anlayışına sahip olmak, usta-çırak ilişkisine riayet etmek, bir sanat veya iş sahibi olmak, üretimde ve ticaretle kalite ve standardizasyona sadık kalmak ve piyasaların kontrolüne ve tüketici haklarının korunmasına dikkat etmek (Erdem, 2009: 61-86; Gölpınarlı, 1949-1950/2011).

İslam geleneğinde, genel olarak yapılan iş temel İslami kurallara uygun olduğu müddetçe devletin piyasanın işleyişine müdahalesi, fiyatları belirlemesi tavsiye edilmez; çünkü esas olan, iş hayatında teşebbüs hürriyetinin korunmasıdır. Nitekim, Hz. Peygamber’in piyasada yükselen fiyatlara müdahale etmemesi bundandır (Tirmizi, Büyü: 73). Fakat, temel ahlaki kurallara riayet edilmediği takdirde, devlet belli bir kurumsal çatı altında ve kurallar çerçevesinde gerekli denetimi yaptıktan sonra piyasaya müdahalede bulunabilir. Bu amaçla İslam geleneğinde, piyasaların düzenlenmesinden ve *narh* uygulamalarından sorumlu bir kurum olarak *Hisbe Teşkilatı* kurulmuştur. Bu teşkilat, etkinlik düzeyi değişse de ilk dönem İslam toplumlarından Osmanlı’nın son dönemlerine kadar varlığını büyük ölçüde korumuştur. Teşkilat adına piyasa kontrollerini yapan muhtesiplerin bir kısmı, işin tam mı eksik mi yapıldığını; bir kısmı, zanaatkârların doğru ve güvenilir kimseler olup-olmadıklarını, diğer bir kısmı da yapılan işin iyi mi kötü mü olduğunu kontrol ederdi.

Her ne kadar İslam ahlakını benimsemiş bir toplumun bireyleri kendileri için uygun bulduklarını başkaları için de uygun bulmak ve kendileri için kerih gördüklerini başkaları için de kerih görmekle mükellef olsalar da devletin (yöneticilerin),

sorumluluklarında bulunan vatandaşlarının hak ve hukukunu koruma (maslahatı gözetme) yükümlülüğü vardır. O nedenle esas amaç, tamamen tüketicinin haklarının korunmasıdır. Bu çerçevede İslam tarihinde ilk muhtesip bizzat Peygamber'in kendisi olmuştur. Peygamber'in mutat bir pazar kontrolü sırasında, yağmurdan ıslanan buğdayın yaşını çuvalın alt kısmına, kurusunu da üst kısmına koyan bir buğday satıcısına yaptığı yanlış olduğunu söyledikten sonra, *"bizi aldatan bizden değildir"* (Müslim, İman: 164) ihtarında bulunması bunun en meşhur örneğidir. Ancak, zamanla hem Peygamber'in kendi sorumluluklarının arttığı hem de Müslümanların hakimiyetindeki piyasalar genişlediği için zaman zaman bu işlerle ilgili vasıflı kişileri görevlendirmiştir. Hatta Hz. Peygamber döneminde İslam tarihinin ilk iki muhtesibinden biri Hz. Ömer (Medine muhtesibi), diğeri ise Sa'd İbnü'l-As (Mekke muhtesibi) olmuştur (Hamidullah, 2003: 959). Hisbe uygulaması *Dört Halife* döneminde de devam etmiştir.

Esasında fütüvvetnamelerde piyasaların düzenlenmesi ve denetlenmesine dair doğrudan bir temas yoktur. Fakat, Osmanlı döneminde tıpkı yukarıda anlatılan esaslara benzer ama daha geliştirilmiş şekilde uygulamalar vardır. Piyasaların kontrolü, hem fütüvvet geleneğinin devamı olarak kurulmuş Ahi birliklerinin kendi iç kuralları ile hem de devletin Hisbe (ihtisab) kurumu vasıtasıyla yapılmıştır. Hatta *narh* uygulamaları, *narh nizamnameleri* veya *narh kanunnameleri* şeklinde resmleştirilmiştir. Mesela 1630 yılından önceye ait olduğu sanılan bir belgede, esnaf ve sanatkarların meslekleri ile ilgili hususları şöyle düzenlenmiştir (Çağatay, 1997: 98-99; Erdem, 2009: 85): *"... ve yalan yere şahadet edenler ve tezvir hüccet (yalan belge) verenler ve onunla amel edenler, kadı katında sabit olduktan sonra muhkem haklarından geline. Ve şer'an muamele edenleri (faizcilik), onu onbirden ziyade (%10) verdirenleri ve ribayı (tefecilik) dahi kat'a ettirmiyeler"*.

Örneğin, II. Bayezid döneminde (1481-1512) Bursa, Edirne ve İstanbul şehirleri için çıkarılan İhtisab Kanunnameleri, Osmanlı döneminde devletin piyasayı nasıl düzenlediğine dair önemli ipuçları vermektedir. Mesela, İstanbul için hazırlanan 38, 45, 70 ve 73. maddeler sırasıyla şöyledir (Akgündüz ve Öztürk, 1999: 126-7): *"Ve kile ve arşun ve dirhem gözlenile; eksüğü bulunanın hakkından geleler"*. *"Ve mahkeme kararıyla yiyecek ve içecek ve giyecek ve hububat ki; çarşıda ve pazarda vardır, gözedilüb her meslek sahibi teftiş oluna. Eğer terazuda ve kilede ve arşunda eksük bulunursa, muhtesib (belediye başkanı) haklarından gele"*. *"Ve her sanatı aydan aya kadı ile teftiş ede ve dahi göre ve gözede. Her kangısı kim tayin olunan narhdan eksük sata, muhtesib hakkından gelüb teşhir ede"*. *"Fil-cümle bu zikr olunanlardan gayrı her ne kim Allah-ü Teala yaratmıştır, hepsini de muhtesib görüb gözetse gerekir, hükmi vardır"*.

Osmanlı döneminde, pazar denetimini yapan muhtesiplerin görevleri; çarşı ve pazarlarda esnafın sattığı malların belirlenmiş standartlara uygunluğunu ve kalitesini kontrol etmek, belli miktarda alış-veriş yapılıp yapılmadığını tespit etmek, fiyatların doğru olup olmadığını kontrol etmek ve ölçü ve tartının sağlıklı yapılıp yapılmadığını denetlemek idi. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde muhtesiplerin işlevlerini ise, büyük ölçüde *Ahiler* yerine getiriyordu. Ahi birlikleri, kendi iç disiplinlerinin bir gereği olarak bir yandan üreticiler arasındaki haksız rekabeti ve tekeli eğilimleri önlemeye çalışırken, diğer yandan da tüketici haklarının korunmasına yönelik düzenlemeler yapmışlardır. Bu amaçla esnafın ihtiyaç duyacağı hammadde-lerin temininde, tahsis siyaseti benimsenmiştir. Bu yolla hem esnaf hammadde sıkıntısı çekmemiş hem de tekelleşme ve ihtikar (spekülasyon) büyük ölçüde önlenmiştir (Erdem, 2009: 86-87).

Kurallara Dayalı Bir Mülkiyet Hakkının Varlığı

İslam'da Allah'ın malın gerçek sahibi olduğu inancı (En'am: 12; Araf: 128), bireye özel mülkiyet hakkı tanınmadığı anlamına gelmez. Zira Cenabı Hak bazı şeyleri kullarına temlik etmiştir. Nitekim İslam hukukunda *hukuk-u ibâd* olarak bilinen insanların menfaatleri ile ilgili haklardan kişinin kendi tasarruf yetkisine ait özel hakların mülkiyeti temelde ve asaleten kişiye aittir (Demir, 1986: 86, 142-144). Özel mülkiyetin kabul edilmesi, aslında insanın irade, hürriyet ve şahsiyetine verilen değer ifadesidir. Şayet insanlarda mal kazanma ve mülkiyet edinme duygusu olmasaydı, çalışma, araştırma-geliştirme, teşebbüste bulunma, büyüme, istihdam ve yatırım kaygıları ortadan kalkar ve istenen refah artışı sağlanamazdı. O sebeple, İslâm geleneğinde şahısların mülkiyet hakkı kutsal kabul edilmiş, ama onu belli kurallarla sınırlandırmıştır. Bu ilke ve kurallar kısaca şöyle sıralanabilir (Çayıroğlu, 2014): i) Haram olan nesnelere (domuz eti ve alkollü içecekler gibi) alınıp satılmaması; ii) Riba, karaborsacılık, rüşvet ve kumar gibi meşru olmayan *bey-i gaib* türü yolların kazanç yolu olarak görülmemesi; iii) Mülkiyet üzerine zekât, sadaka ve infak gibi mükellefiyetler konularak malik olunan varlıkların sosyal bir görev aracı haline getirilmesi; iv) Sahip olunan malın başkasına zarar verecek ve toplumsal çıkarlarla çatışacak şekilde kullanılmaması; v) Kamu yararı olduğunda kamulaştırmanın mümkün olabilmesi ("*zarar-ı âmmi def için zarar-ı hâssin ihtiyar olunması*"); ve vi) Fiyat artışlarının halkın menfaatini zedeleyen noktaya gelmesi halinde (arızî durumlarda) narha başvurulmasıdır.

Birinci ilke, haram olan nesnelere (domuz eti ve alkollü içecekler gibi) alınıp satılmamasıdır. Bu konuda şu ayetlere (Bakara: 172-173, 219; Maide: 3, 90-91; En'am: 145; Nahl: 67, 115) ve hadislerle (Müslim, Musakat: 67-68; Nesei, Büyü: 90; Tirmizi, Büyü: 58; Ebu Davud, Eşribe: 3) bakılabilir.

İkinci ilke, riba (Erdem, 2017), karaborsacılık (Uyanık, 2010), rüşvet (Kılıç 2018: 173) ve kumar gibi meşru olmayan *bey-i gaib* türü yolların (Demir, 1986: 223-238) kazanç yolu olarak görülmemesidir. Bu konuda şu ayetlere (Bakara: 188, 219, 275-281; Ali İmran: 130; Nisa: 29, 161; Maide: 91; Rum: 39) ve hadislere (Buhari, Ahkam: 24; Müslim, İmare: 26, Müsakat: 129; İbni Mace, Ticarat: 6, 12; Ebu Davud, Büyu: 40; Tirmizi, Büyu: 1267; Nesei: 4544) bakılabilir.

Üçüncü ilke, mülkiyet üzerine zekât, sadaka ve infak gibi mükellefiyetler konularak malik olunan varlıkların sosyal bir görev aracı haline getirilmesidir. Hanefi müçtehitlerine göre bunlar, aynı zamanda *hukukullah* (Allah'a ait haklar) arasında sayılmıştır (Demir, 1986: 83).

Dördüncü ilke, sahip olunan malın başkasına zarar verecek ve toplumsal çıkarlarla çatışacak şekilde kullanılmamasıdır (Esen, 2007: 141-142). İslam'ın bu konudaki genel ilkesi, Arapça orijinali ile "*lâ darara velâ dirâr*" olarak bilinen "*İslam'da zarar vermek de zarara zararlar karşılık vermek de yoktur*" (İbn Mâce, Ahkâm: 17) hadisi ile özetlenir. Tarla komşuları arasında tırman atma, ev komşuları arasında duvar yükseltme, yol vermeme, yüksek ağaç dikme, mahremiyeti ihlal edici pencere açma, tuvalet yapma ve hayvanların başkasının ekili alanlarına girmesine ve yayılmasına mâni olmama gibi sorunlar, İslam dininde asla kabul edilmeyecek davranışlardır. Nitekim Hz. Peygamber; "*Kim bir mü'mine zarar verir veya ona bir tuzak hazırlarsa lânetlenmiştir*" (Tirmizî, Birr: 27) diye buyurmuştur.

Beşinci ilke, kamu yararı olduğunda kamulaştırmanın mümkün olabilmesidir ('*zarar-ı âmmi def için zarar-ı hâssın ihtiyar olunması*'). Devlet, ancak sahibi ve varisi olmayan mallara ve arazilere el koyabilir ve bunları müstahak olanlara verebilir; müstahak olmayanlara veya devleti yönetenlerin şahsi menfaatleri için tahsiste bulunamaz. Nitekim Hz. Ömer, Kisra ve yakınlarına ait arazileri, harpte öldürülen veya kaçanların arazilerini ve su çıkan yerlerin kenarında bulunan arazileri, koruluk vesaireyi dilediği kimselere çiftlik olarak tahsis etmiştir. Bize göre burada esas amaç, verimli arazilerin âtıl kalmasına mâni olmak ve buraları adil hükümdarın (halifenin) müstahak bulunduğu kimselere dağıtmasıdır. Nitekim Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Kim sahihsiz işlenmeyen ölü bir araziye ekip dikerek o toprağı canlandırırsa o toprak onundur...*" (Tirmizi, Ahkam: 38).

Altıncı ilke ise, fiyat artışlarının halkın menfaatini zedeler noktaya gelmesi halinde (arızî durumlarda) narha başvurulmasıdır. Bu hususta bir önceki başlıkta gerekli açıklamalar yapıldığı için burada ayrıca değinmeye gerek duymuyoruz.

Fütüvvetnamelerde bu hususlara dair bazen doğrudan bazen de dolaylı bilgiler yer almaktadır. Nitekim, İslam'ın açıktan haram kıldığı her şey fütüvvetnamelerde de yasaklanmıştır. Dolayısıyla ahinin domuz eti ve alkollü içecek gibi haram olan nesnelere tüketmesi menedildiği gibi meşru olmayan kazanç ve tüketim yolları ve sahip olunan malın başkasına zarar verip toplumsal çıkarlarla çatışacak şekilde kullanılması da yasaklanmıştır. Zaten ahiye şed bağlanırken gönlünün hırs ve emelden bağlandığı söylenir (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 32; Şeker, 2011: 19, 29). Burgazi Fütüvvetnamesinde aynen şöyle denir: “*Kafire, münafığa, müneccime, içki içene, delâke, tellâla, vaadinde durmayana, çulhaya, kasaba, cerrağa, kötü türe uyana, avcıya, muhtekire fütüvvet verilmez... vaadinde durmayan, yalan söyleyen, ... halka kötü gözle bakan, ... haram yiyen, ... fütüvvetten düşer... Ahinin cömert olması, ... kendi emeğiyle geçinmesi, ... haya ehli olması, helal yemesi, helalinden geçinmesi, helalinden kazanması, bir sanat, bir işi olması gerektir*” (Gölpınarlı, 1953: 86).

Bu itibarla, ilk dört ilke bir Müslümanın bireysel olarak yerine getirmesi icap eden hususlar olduğu için aşağı yukarı aynı doğrultuda fütüvvetnamelerde de yer almıştır. Buna göre, fütüvvet ehlinin ve veya ahinin Allah'ın haram kıldığı şeyleri bırakıp helal kıldığı şeyleri yemesi ve içmesi, üretmesi ve ticaretini yapması, kazancında ihtiyaç sahiplerinin hakkı olduğuna inanarak onlarla paylaşması ve insanlara yararlı faaliyetlerle uğraşması tavsiye edilmiştir. Son iki ilke ise, daha ziyade kamu otoritesinin kararını gerektirdiği için bu belgelerin kapsamında yer almasını beklemek doğru değildir. Fütüvvetnamelerde yer alan ilkeleri her zaman İslam iktisadına kaynak olarak görmek ya da onunla aynı paralelde değerlendirmek de doğru değildir. Bu ilkelerin geçtiği bağlamın da dikkate alınmasında fayda vardır.

Bireyin Tercihlerinde Serbestliği ve Rekabetçi Bir Piyasa Mekanizmasının İşlerliği

İslami gelenekte serbest piyasa sürecine ve mübadeleye, Hz. Peygamber döneminden itibaren büyük önem verilmiştir. Zaten Peygamber'in kendisi o dönemde ticaretin önemli merkezlerinden biri sayılan Mekke'de doğmuş, büyümüş ve çocukluğundan itibaren de bu faaliyetlerin içinde bizzat yer almıştır. Amcası Ebu Talib'in uzun mesafe ticari seyahatlerine katılmış, ilk eşi Hz. Âmine'nin ticari faaliyetlerini yürütmüş; bu alanda elde ettiği birikimden ötürü önemli bir itibar sahibi olmuş ve güvenilir kimse anlamına gelen “emin” sıfatı ile anılır olmuştur. Medine'ye hicret etmesine vesile olan kişilere de yine şehirlerarası ticari panayırarda ulaşmış ve tüccarlar vasıtasıyla tebliğ vazifesini ifa etmiştir. Zaten heterojen demografik yapısıyla önemli bir ticaret merkezi olan Medine, hicretten sonra da Müslümanlardan, Müşrik Araplardan, Yahudi topluluklarından mürekkep bir şehir olarak önemini koru-

muştur (Hamidullah, 2001: 24, 103-115; Hamidullah, 2003: 957-58). Öyle ki, bir yandan Müslümanlar Mescid-i Nebevi etrafında manevi bir merkez oluştururken, Medine pazarında şehrin diğer unsurlarıyla iktisadi (ve sosyal) bir merkez daha oluşturulmuştur. Bu gelenek daha sonraki İslam toplumlarının tamamında devam ettirilmiştir.

Esasında, Kur'an'a ve Hadislere ilave olarak fıkıh kaynakları da piyasa kültürüne ve ticari mübadeleye dair esaslarla ve tartışmalarla doludur. Fakat, İslam toplumlarında piyasa başıboş davranışlara terkedilmez; dinin temel emir ve nehiyeleri çerçevesinde ahlaki normlarla düzenlenir ve denetlenir. Bu normlarda aslanan maslahattır; yani, toplumun menfaatidir. Dolayısıyla bireyin tercihlerinde serbest oluşu, toplumun menfaatini zedelediği ölçüde geçerlidir; aksi durumda kamu otoritesinin müdahalesi kaçınılmazdır. O nedenle İslami kuralların geçerli olduğu toplumlarda piyasanın ve mübadele olmazsa olmaz şartları vardır (Esen, 2007: 187-190). Bu şartlar yerine gelmeden mübadele gerçekleşmiş sayılmaz. Dolayısıyla pazar yerleri sıkı düzenleme ve denetleme mekanizmalarına tabidir. Nitekim Hisbe teşkilatı, ihtisap kanunnameleri ile fütüvvet ve ahilik teşkilatlanmaları, geçmişteki kurumsal uygulamaların bilinen örneklerindedir.

Hız. Peygamber'in bizzat kendisi, serbest mübadele sürecinin ve fiyat mekanizmasının etkin çalışmasını sağlamak amacıyla, köylülerin ürünlerini pazara getirirken satıcı daha pazar yerine ulaşmadan bazı fırsatçı şehirli tüccarlar tarafından yolda satın alınmasını kesin bir dille yasaklamıştır. Zira, farklı rivayetlerle aktarılan hadis-i şeriflerde *"celep malı karşılamayın"* (Müslim, Büyü: 5) buyurulmuştur. Burada amaç hem üreticilerin hem de geniş tüketicilerin hakkını korumak ve çok sayıda alıcı ile çok sayıda satıcıdan oluşan rekabetçi bir piyasa yapısı oluşturmak suretiyle, daha az emekle spekülasyon kar elde eden teknelci araçları ortadan kaldırmaktır.

Buradan hareketle İslam'ın rekabetçi piyasa koşullarında daha çok mübadeleden ve bu yolla halkın refah seviyesinin artmasından yana olduğu, serbest rekabet şartları altında belirlenen piyasa fiyatının âdil fiyat olarak kabul edilebileceği (Kallek, 1997: 163) rahatlıkla söylenebilir. Bu itibarla, devletin fiyatları tayin ve tahdit etmesi anlamına gelen tes'ir ve narh konusu fıkıhçılar arasında tartışma konusudur (Ülgener, 1984b; Kallek, 2006; Sünen-i İbni Mace, İslam-tr). İslam'ın ilk dönemlerinde mümkün olduğunca müdahaleden kaçınma yönünde bir politika söz konusuysen sonraki asırlarda ve İslam tarihinin büyük bir kısmında müdahaleci politikalar hâkim olmuştur. Nitekim fiyatların yükselmesi üzerine, müdahale etmesi istenen Hız. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Şüphesiz ucuzlatıp pahalandıran, daraltan, genişleten ve rızık veren Allah'tır. Şüphesiz ne bir kan ne de bir mal ile ilgili herhangi bir*

hakkı benden isteyecek bir kimse bulunmadığı halde Rabbime kavuşmamı umarım” (İbni Mace, Ticârât: 27; Ebu Davud, Büyü: 49; Tirmizî, Büyü: 73).

Ayrıca, İslam’da *mülânese* (alıcı ve satıcı tarafların mala dokunmasıyla mübadelelerin gerçekleşmesi), *münâbeze* (iki tarafın malı birbirine atmasıyla mübadelelerin gerçekleşmesi) ve taş atımı gibi müşteriyi aldatmaya dayalı satış yöntemleri de yasaklanmıştır (Davudoğlu, 1980: C7/588, 592-601; Hammad, 1996: 249-52). Bu tür satış yöntemlerinin meşru görülmemesinin sebebi, satışlarda iki tarafın rızasının oluşmaması, mal hakkında yeterince bilgi sahibi olunmasının, icap ve kabulün hakkıyla yerine gelmesinin söz konusu olmamasıdır. Modern iktisat deyimiyle rekabetçi piyasalarda geçerli olan simetrik bilgi, bu tür piyasalarda yerini asimetrik bilgiye bırakmıştır. Böylece alıcı ve satıcı taraflar, mübadeleye konu olan mal ya da hizmet hakkında eşit düzeyde bilgiye sahip olmadıkları için taraflardan biri, diğeri aleyhine haksız bir kazanç elde etmiş olmaktadır (*garar*). Bunlardan başka; fiyat kızıştırma, yalan beyan ve yanıltıcı reklam ve tutundurma faaliyetleri gibi haksız rekabete ve piyasa gücünün oluşumuna yol açma potansiyeli olan gayri ahlaki durumlar da meşru görülmemiştir.

Fütüvvetnamelerde bu hususlara dair doğrudan bilgiler yer almamaktadır. Ancak, metinlerin içeriğinden edinilen genel bilgiler ve ahi teşkilatlarının uygulamalarından anlaşıldığı kadarıyla serbest piyasanın işleyişi konusunda daha ziyade müdahaleci bir anlayışın hâkim olduğu söylenebilir. Yalnız bireyin ekonomik tercihlerinde esas olarak özgür olduğu net olarak ifade edilmese de kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, ahilik sisteminde aynı meslek erbabı aynı çarşıda yan yana faaliyet gösterdiği için, ürünlerin kalite ve fiyatları bakımından tam bir rekabet söz konusudur. Hatta piyasa kendi kendini kontrol mekanizmasına sahiptir. Öyle ki, kaliteli mal üretme ve satma konusunda hileli iş yapan esnaf piyasada düzenli kontroller esnasında kolaylıkla fark edilebilmekte ve teşhir yoluna gidilmektedir (*şabucun dama atılması*). Dolayısıyla, rekabetçi piyasalarda aranan standart mal ve simetrik bilgi özellikleri bu tür çarşılarda büyük ölçüde sağlanmış olmaktadır (Erdem, 2009: 86-87).

Devletin Ekonomiye Müdahale Gereği: Adalet, Güvenlik, Altyapı ve Kamu Hizmetleri

Bir önceki başlıkla açıklandığı gibi, İslam geleneğinde asıl olan serbest piyasa mekanizmasının İslami hukuk ve ahlak ölçüleri çerçevesinde çalışması, fertlerin ve firmaların rekabetçi bir ortamda serbestçe alım satıma dair teşebbüslerini gerçekleştirmeleridir. İslami iktisat üzerine çalışan iktisatçılar devletin rolü ve temel vazifeleri konusunda şu hususları öne çıkarmaktadırlar (Erdem, 2010; Çapra, 1977:

96-116; El-Mübarek, 1978: 144-171; Khan ve Mirakhor, 1992: 11): Adaletin sağlanması ve haksızlığa mâni olunması, kanun ve nizamın korunması, fertlerin can ve mal emniyetinin korunması, piyasa mekanizmasının herkesin menfaatine yönelik çalıştırılması, iş ahlakının hayata geçirilmesi için piyasaların düzenlenmesi ve denetlenmesi, kamu mallarının sevk ve idaresinin yapılması, kamu hizmetlerinin yürütülmesi ve sosyal güvenliğin sağlanmasıdır.

Adalet, bir devleti ayakta tutan ana unsurdur, İslamiyetin adeta temel direğidir ve varoluş gayesidir. Kur'an-ı Kerim'de "*Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...*" (Nisa: 58) denilerek; Müslümanlara liyakate ve adalete riayet etmeleri emredilmiştir. Hz. Peygamber de ahirette en avantajlı konumda olacak insanların başında "*adaletli devlet reisi*"ni (Buhari, Zekât: 16; Müslim, Zekât: 91) saymış, yine "*Cennet ehli üç sınıftır*" demiş ve ilk sırada "*adaleti gözeten başarılı yöneticiler*" (Müslim, Cennet: 63) diyerek konunun önemini en üst düzeyden ilan etmiştir. Ünlü İslam düşünürleri de adalet konusunda çok hassas davranmışlardır. Mesela, Suhreverdî'nin "saltanat küfürle yok olmaz, zulümle yok olur" sözü ile İbn Teymiyye'ye atfedilen "Allah, gayri Müslimlerden mürekkep dahi olsa, adil bir devlete yardım eder; halbuki o devlet yalnız Müslümanlardan mürekkep olmuş dahi olsa, zalim bir devlet ise, Allah ona yardım etmez..." sözleri, buna verilebilecek en çarpıcı örneklerdendir (Kozak, 1999: 254).

İslam tarihinde Hisbe yapılanması ve narh gibi uygulamaları da devletin adalet duygusunun bir sonucu olarak görmek mümkündür. Bu aslında Hint, İran ve Türk toplumlarının da tabii olduğu devlet ve yönetim anlayışlarının bir gereğidir. Dolayısıyla belki de tüm bu anlayışları, yani Doğu ve İslam ortak aklının bir muhasalası olarak düşünebileceğimiz *adalet dairesi* anlayışını, Yusuf Has Hacib; "*Beylik iyidir ama daha iyisi / Yasadır, onu doğru uygulamalı*" beyti ile açıklar. Onun içindir ki, Osmanlı döneminin Osman Gazi, Fatih, II. Beyazıt ve Kanuni gibi büyük Türk hakanları, devletin başına geçtiklerinde kapsamlı hukuki düzenlemeler yapmışlar ve kanunnameler çıkarmışlardır (İnalcık, 2019: 27). Kutadgu Bilig'de yer alan *adalet dairesi*'nde memleketi ve beyliği (devleti) ayakta tutan dört temel unsur olarak sayılan asker ve ordu, mal ve servet, halkın zengin olması ile doğru kanunlardan (yani adaletten) en kritik olanın ve hepsini ayakta tutan şeyin adalet duygusu olduğu belirtilmiştir (İnalcık, 2019: 19).

Esasında, İslami gelenekte devletin diğer işlevleri adalet ilkesinin sonuçları olarak da değerlendirilebilir. Zira adil bir devlet, vatandaşının can ve mal emniyetini sağlamalı, kanun ve nizamı herkese eşit şekilde uygulamalı, piyasa kültürünü ve rekabeti hayırda yarışan fertlerin birbiri üzerinden rızıklanmasına katkı sağlayacak ahl-

ki normlar çerçevesinde oluşturmalı, piyasaların düzenlenmesini ve denetlenmesini halkın refahını artırmak için yapmalı, altyapıyı, kamu hizmetlerini ve sosyal güvenliği toplumun huzuru, istikrarı ve neslin devamı için tesis etmeli ve yürütmelidir.

Genel olarak, fütüvvetnamelerdeki bilgilerden devlet merkezli bir ekonomik model mi yoksa serbest piyasa merkezli bir ekonomik model mi önerildiğine dair kesin bir kanaate ulaşmak kolay değildir. Buna rağmen, belgelerin ruhundan özel mülkiyetin ve teşebbüsün geçerli olduğu, ancak belli ahlaki kaideler çerçevesinde kamu otoritesinin denetimine tabi olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası, tam olarak serbest piyasanın işleyişine yönelik bir anlayıştan ziyade, belli ahlaki normlar çerçevesinde hareket eden ve kontrollü-müdahaleci bir iktisadi anlayışın hâkim olduğu söylenebilir. Esasında fütüvvetnamelerin amacı da buna pek uygun değildir. Zira bu belgelerin hedef kitlesi ağırlıklı olarak esnaf kesimi olarak bilirse de toplumun tamamıdır; bu itibarla, esas amaç belgelerde ortaya konulan ahlaki normlar çerçevesinde daha erdemli bir toplum inşa etmektir (Erdem, 2020: 198).

El Emeği, Helalinden Kazanmak ve Harcamak

Allah ve onun Peygamberi, müminlere, iktisadi hayatta helal ve haram sınırları içerisinde kazanmayı ve harcamayı tavsiye etmiştir. Bu manada İslam, faizden mutlak surette kaçınmayı; bunun yerine ticarete yönelmeyi, kazandığı ile cari tüketim harcamalarını karşılamayı, kalan tasarrufunu da ya bizzat kendisinin yatırıma dönüştürmesi gerektiğini ya da bunu yapamıyorsa, yapabilecek olanlara borç vermesini vaaz eder. Malın gerçek sahibi Allah olduğu için insan kendisine emanet edilen malı cimrilik yapıp insanların istifadesinden (üretimden ve piyasadan) alıkoymamalıdır. O nedenle, kaynakların iddihar gibi âtil tutulması durumlarında zekât müessesesi caydırıcı bir faktör olarak devreye girer ve kaynakların yeniden üretim ve piyasa sürecine katılmasını ve mübadeleye konu olmasını sağlar.

Allah, Kur'an'da şöyle buyurur: *“Ey insanlar! Yeryüzünde meşru ve iyi ne varsa ondan nasibinizi alın...”* (Bakara: 168). Yine bir başka ayette; *“Ve namaz bittiğinde yeryüzüne serbestçe dağılın ve Allah'ın lütfundan [rızkınızı] aramaya devam edin; mutluluğa ulaşabilmek için de Allah'ı sıkça anın!”* (Cuma: 10) denir. Bir başka ayette ise el emeğinin ve alın terinin kutsallığı şöyle ifade edilir: *“Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ileride görülecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir”* (Necm: 39-41). Hz. Peygamber'in şu hadisi şerifleri de yukarıdaki ayetleri açıklar niteliktedir: *“Kişinin yediğinin en helali kendi kazandığından yediğidir...”* (Nesei: 4427). *“Hiçbir kimse kendi el emeğini yemekten hayırlı asla bir lokma yememiştir. Allah'ın Peygamberi olan Davud (as) da kendi elinin emeğini yedi”* (Buhari, Büyü: 967).

Hemen tüm fütüvvetnamelerde yer alan temel ilkelerden biri helal kazanca riayet etmektir (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 32; Şeker, 2011: 19). Abdülbaki Gölpınarlı'ya göre, fütüvvetin tarikat ile ortak noktası, her ikisinin de mistik oluşudur. Ancak aralarındaki en önemli fark tarikat, çoğu müntesiplerini dünyadan çekerken fütüvvet, mensuplarını dünyaya ve kazanmaya sevk eder. Bunu yaparken de fütüvvet ehlinin helal yoldan kazanması, bir sanat ehli olması, diğerkâm olması ve yardımlaşmaya riayet etmesi şarttır. Burada amaç, kişinin kendi bireysel çıkarını gözetmesi değil, halka ve Müslüman kardeşlerine yardımcı olmasıdır (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 75). Örneğin, Burgazi Fütüvvetnamesinde ahiliğin şartları sıralanırken beşinci şart olarak şöyle denir: “*Ahi helal kesb kılsa gerek. Allah Teala Kelamı Kadiminde buyurur: ‘Size verdiğimiz rızıkların temizlerinden yiye’*” (Bakara: 57, 172; Araf: 160). *İbn Abbas radiyehullah: Allah Teala ‘rızıkların temizlerinden yiye’ didüğü, yani arı pak didüğü oldur, asl-ı helaldür. Nitekim Resulullah buyurur ki: ‘Her gece yatduğu vakt niyyet eylese helal kesb kazanam diyü, irteye yargılanmış çıkar. Ahi helal kesb kazanmak gerekdür, belkim farzdur ve hem sünnetdür’*” (Gölpınarlı, 1953: 125). “... *ha-i hakikatdan murad, helal yemekdür*” (Şeker, 2011: 100)⁴.

Ayrıca, fütüvvet ehlinin beklenen dünyayı adeta ahiretin tarlası olarak görmek; böylece Allah'ın rızasına muvafık olmak ve ahirette kurtuluşa ermek için bu dünyada insanların refahı ve mutluluğu için alın teri ve el emeği ile çalışıp helal kazanç elde etmektir. Burada vurgulanan önemli bir husus da kapitalist anlayışın aksine, fütüvvet ehlinin (ahinin) mutlaka bir meslek sahibi olması ve buna uygun bir vasıf birikimi elde etmesi istenmiştir. Nitekim yine Burgazi Fütüvvetnamesinde şöyle denir: “... *ve dahi ahiye bir pişe ve san'at gerekdir, ana meşgul ola. Eğer pişesi yoğsa ana fütüvvet (değmez. Fütüvvet) ana halaldur kim kesb kazana halalden ve dahi o kesbi terk kıla, yidüre. Anun kesbi olmayıcak yidürmesi dahi olmaz. Pes bi kâr kişi bi hasıl olur... Emir-al-mü'minin Ebu-Bekr-i Sıddıyk radiyallahu anh gaziyidi, gazadan fariğ olacak belile ağaç diblerin düzerdi, ya'ni bağçıvanlık kılurdi...*” (Gölpınarlı, 1953: 125-26). Dolayısıyla verimli bir işgücü arzı ile İslam'ın önemle üzerinde durduğu kardeşlik ve dayanışma ruhuna katkı sağlaması tavsiye edilmiştir.

Meslekler konusunda önemli bir hususa işaret etmekte yarar var. Fütüvvetnameler esas olarak fütüvvet geleneklerine ve erkanına vurguda bulunur; esnafılık, sanat, ustalık, usta-çırak ilişkileri gibi konular ikinci planda kalır ya da üzerinde

4 Eserde bu hadisin kaynağı verilmemiş, ama Buhari'nin Muhtasar'ında İbn-i Cevzi'nin Kitabü't-Terğib ve't-Terhib'inden İbn-i Abbas'ın rivayetiyle nakledilen oldukça benzer bir hadis yer almaktadır: “Kim ki el emeği, alın teriyle kazandığı helal malını yiyerek aile yuvasında gecelerse, Allah kendisinden razı olarak gecelemiştir, mağfur olarak sabahlar” (Zebidi, 1980: C6/357).

hiç durulmaz. Ancak meslek-bazlı fütüvvetnameler de vardır ki bunlar (örneğin, sakalar, aşçılar, tüfekçiler, kasaplar üzerine), tamamıyla o meslek erbabının uyması gereken kuralları ve adabı içerir. Ama şu bir gerçektir ki, meslekler konusu fütüvvetnamelerde o konunun gelenekleri çerçevesinde ağırlıklı olarak ritüeller üzerinden ele alınır (Gölpınarlı, 1955-1956c: 147, 150; Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 31).

Helal kazanç konusu, Harputlu Nakkaş İlyas oğlu Ahmed'in Arapça fütüvvetnamesi olan *Tuhfat-al-Vasâyâ*'da da fütüvvetin şartları arasında sayılır. Yazar önce "Ey iman edenler! Temiz şeylerden yiyin iyi amelde bulunun..." (Mü'minun: 51) ayetini yazar, ardından da Hz. Abbas'ın ayette belirtilen temiz şeylerden maksadın 'helal' olduğu yönündeki tefsirini ve yukarıda verilen (Nesei: 4427)⁵ hadisini aktarır. Devamında ise, kaynağı belirtilmeyen Hz. Lokman'ın bu hususta oğluna yaptığı söylenen tavsiye yer alır⁶: "Oğulcağızım, helal kazançla yoksulluktan kurtulmaya çalış. Çünkü, yoksul olana mutlaka üç sıfat arız olur: Dininde [zayıflık⁷], aklında şaşkınlık hasıl olur, bir de mürüvveti gider. Halkın onu aşağılaması ise, bu üçünden de daha büyük bir gaflettir" (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 196).

Helal kazanç konusu fütüvvetnamelerin çoğunda fütüvvetin asli bir unsuru olarak ele alınsa da bazı fütüvvetnamelerde (kanaatimizce biraz da çelişkili olarak) ahinin dünyayı terk etmesi gerektiği yönünde ifade edilmiştir⁸. Bu itibarla, Gölpınarlı'nın tarikatların çoğunda olduğu gibi fütüvvetin salıklarına dünyadan el etek çekmelerini değil çalışmayı (üretmeyi, ticaret yapmayı) tavsiye ettiği yönündeki görüşleri en azından fütüvvetnamelerin bir kısmı için doğru gözükmemektedir. Mesela, Burgazi Fütüvvetnamesinde ahiliğin şartları sıralanırken dördüncü şart olarak şöyle denir: "... ahi gerek kim terk-i dünya ola ve arzuların terkide ve evlenmeye veya ulu yirin gozetmeye ve dünyayı terk kıla, nitekim Rasul a.m buyurur: (Arapça metin: 'Ed-dünya sicnü'l-mü'min ve cennetü'l-kafir'); Yani, 'dünya mü'minlerin zindanıdır ve kafirlerin uçmağıdır⁹ ve dahi ben zaif bu yirde şöyle gördüm, ahinin dünyalığı çok olicak fütüvvet yolından çıkar. Pes ahi dünyayı terk kısa gerek" (Gölpınarlı, 1953: 125).

5 Metinde hadis kaynağı yoktur; biz veriyoruz.

6 Bu tavsiyenin kaynağı verilmemiştir. Fakat, bu bilgiler ve daha fazlası için şu kaynağa bakılabilir: Gül, 1985: 399.

7 Burada bir kelime atlanmış gözüküyor; 'zayıflık' kelimesini biz ekledik (Gül, 1985: 399).

8 Bazı fütüvvetnamelerde fütüvvet ehlinin mutlaka bir sanat sahibi olması, hırfet sahibi olması, el emeğiyle geçinmesi gibi hususların ilk bakışta yer almadığı görülmektedir. Bunun yerine, kardeşlik, birlik, birlikte hareket etmek, dayanışma halinde hareket etmek, birbirini sevmek, sokakların çöplerini toplamak ve karları kürelemek gibi sosyal sorumluluklara dair hususlar fütüvvet adabının esasları arasında telakki edilmiş ve büyük yer verilmiştir (Gölpınarlı, 1955-1956c: 153-54).

9 Yani, 'cennetidir'. Hadisin kaynağı metinde verilmemiş, ama şu kaynaklarda yer almaktadır: Müslim, Zühd: 1; Tirmizî, Zühd: 16; İbni Mâce, Zühd: 3.

Benzer ifadeler Harputlu'nun *Tuhfat-al-Vasaya*'sında da yer almaktadır. Fütüvvetin şartları anlatılırken; *"Dünyayı, insanı alan ve ilgilendiren, bağlıyan şeyleriyle birlikte terk etmek de fütüvvet şartlarından"* denildikten sonra, Nisa Suresinin 77. ayeti (*"... Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için âhîret daha hayırlıdır..."*) ile yukarıda zikredilen *'dünyanın inananlar için bir zindan'* olduğuna dair hadise yer verilir. Hemen ardından da tasavvuf çevrelerince yakından tanınan Rey ve Nişâbur civarında yaşamış olan Yahya bin Muaz'a (ö. 258/872) ait olduğu söylenen, bize göre oldukça sıkıntılı bir söz aktarılır: *"Dünya şeytanın şarabıdır. Onu içen sarhoş olur, bir daha ayılmaz. Ancak ölüm zamanında nadim ve mahrum bir halde kendisine gelir"* (Gölpmarlı, 1949-1950/2011: 195).

Bu ifadeler, daha önce tartıştığımız veçhile bize göre, İslam'ın dünyaya ve insanlığa dair zaman ve mekân ötesi evrensel mesajını gölgeleyici; Müslümanların zenginleşme, refah düzeylerini yükseltme, rekabetçi bir toplum ve medeniyet inşa etme hedeflerini zaafa uğraticıdır bunun yerine; asırlardan beri yaşanan yoksulluğu, esareti, acizliği ve geri kalmışlığı neredeyse kutsayan bir yaşam biçimi olarak vazetmektedir. Daha önemlisi bu düşünce, Müslümanların onurunu zedeleyici bir hayata sürüklemektedir. Oysa, İslam'ın alın terine dayalı meşru bir kazanç sahibi olmaya dönük tavsiyelerinin özünde, kişilerin ve toplumların başkasına muhtaç hale gelmeden özgürlüklerini ve onurlarını korumaları vardır.

İtidalli Davranmak: Cimrilikten ve İsraftan kaçınmak

İslam, hayatın her alanında ifrattan ve tefritten kaçınmayı; bunun yerine, işlerin hayırlısının orta yol olduğunu tavsiye eder. Kur'an-ı Kerim'de *"İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmamız, Rasûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kaldık..."* (Bakara: 143) buyurulmuştur. Bireysel anlamda *mutedil* olmak ya da *orta yolda* yürümek, dünyadan tamamen el etek çekerek inzivaya çekilmeyi değil, adeta yeryüzünde ahireti yaşamayı ifade eder. İnsanı *kâmil* kılan da gerçekte bu vasfıdır. Bazı hukemâ, *"faziletler iki noksan hal olan ifratla tefrit arasındadır. İşlerin hayırlısı, iki rezil halin ortasındadır"* (Maverdi, 1978: 181) demiştir. Dolayısıyla, İslam düşüncesinde orta yol *"dünyanın peşinde değil, içinde olmak"* (Kallek, 1997: 24-25) anlamına gelir.

Kur'an, mutedil bir iktisadi hayat için cimrilikle savurganlık arasında orta yollu bir ilke ortaya koyar: *"Elini boynuna asıp bağlama (cimri olma), hem de onu büsbütün açıp saçma (israf etme); aksi halde kınanmış olursun ve eli boş açıkta kalırsın"* (İsra: 29). Yine bir başka ayette şöyle denir: *"Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver. Bununla beraber malını saçıp savurma. Çünkü (malını) saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleridir..."* (İsra: 26-27). Takip eden iki ayette ise, emir kipinde bu tarz fiillerin

yapılmaması gerektiği, yani haram olduğu gayet açık bir dille ifade edildikten sonra, aksi davranışta bulunanları da Allah'ın sevmediği söylenmektedir: “*Ey Ademoğulları! Yiyin için, fakat saçıp savurmayın. Çünkü, kuşku yok ki O savurganları sevmez. De ki: Allah'ın kulları için yarattığı güzelliği, rızkın iyisini, temizini yasaklayan kim? De ki: Bunlar dünya hayatında imana erenler için [meşru]durlar*” (Araf: 31-32). “... ve [Allah'ın nimetlerini] israf etmeyin. Kuşkusuz O müsrifleri sevmez!” (En'am: 141).

Nitekim Hz. Peygamber de muhtelif hadislerde ‘*lüzumsuz yere mal harcamayı Allah'ın hoşlanmadığı fiiller arasında*’ saymıştır (Müslim, Akdiye: 10; Buhari, Rikak: 22, İtisam: 3). Çünkü israf, yaradılışın ana unsuru olan tabiattaki denge mekanizmalarını bozmaya dönük bir eylemdir. İsrif, başka bir ifade ile Allah'ın kaynaklarla ihtiyaçlar arasında kurduğu, buna istinaden de kendisini ‘alemlerin rızkını temin edici’ (*Rezzak*) olarak tanımladığı, ilahi-tabii düzeni talep ve harcama lehine, ama arz ve üretim aleyhine bozucu bir tür sabotaj eylemidir. İsrafa dayalı bencil, tatminsiz, doyumsuz ve görgüsüz bir harcama tarzından sonra kaynakların kıtlığı üzerine teori ve politika inşa etmek, ilahi ve tabii düzenin varlığına hem bir bühtandır hem de bir saldırıdır. Allah'ın kaynakları amacı dışında gereksiz yere çarçur eden müsrifleri sevmemesi, denge esasına dayalı bu ilahi ve tabii düzeni değiştirmeye yönelik bilinçli meydan okuma tavırlarından ötürüdür.

Oysa Cenab-ı Hakkın istediği, insanların kendilerine bahşedilen emekleri karşılığında elde ettikleri gelirleri ve serveti ihtiyaçları nispetinde sosyal dengeleri dikkate alarak harcamalarıdır. Bunun aksi bir tutum israf kadar tehlikeli olan *cimrilik* (*buhl*) olur ki, Kur'an'da aynı şekilde yerilmiştir: “... *kim cimrilik eder, kendisiyle yetinirse, güzel karşılığı da yalan sayarsa, Biz onu zora sokarız. Kabir çukuruna düştüğü zaman da malı kendisine hiç fayda vermez*” (Leyl: 8-11). Hadisi şerifte de aynı manaya gelecek şekilde şöyle denmiştir: “*Kesenin ağzını bağlama, senin rızkın da bağlanır*” Ya da bir başka rivayette; “*Malını infak et, sayarak verme; yoksa Allah da sana kıt verir. Malını tutup cimrilik etme; Allah da senin rızkını kapatır*” (Müslim, Zekât: 88; Buhari, Zekât: 21-22). Cimrilik o kadar kötü bir haslet olarak görülmüştür ki, Hz. Peygamber ganimet taksimleri gibi dağıtım kararları verirken, insanların kendisini cimrilikle itham etmemesi için oldukça dikkatli davranmıştır (Müslim, Zekât: 127; Buhari, Cihad: 24).

Buna karşılık, yine Kur'an'da cimrilığe karşı; “... *ve kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli açık başkaları için harcayanlar; işte ancak bunlar hiç kesintiye uğramayacak bir kazanç umabilirler*” (Fâtır: 29) şeklinde dayanışmayı ve paylaşmayı esas alan bir *infak* sistemi tavsiye edilmiştir. Zira cömertlik (sahavet), “*Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç (isteyene faizsiz ödünç; -karz-ı hasen)) verecek yok mu?*”

Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır..." (Bakara: 245) ayetinde ifadesini bulan kutsal bir muhataplıktır. Bu değerli muhataplık Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste de görülmektedir: "*Resulullah buyurdular ki: "Sahavet sahibi Allah'a yakındır, insanlara yakındır, cennete yakındır, cehennemden uzaktır. Cimri ise, Allahtan uzaktır, insanlardan uzaktır, cennetten uzaktır, cehenneme yakındır. Câhil sahavet sahibini Allah cimri ibadet düşkününden daha çok sever"* (Tirmizî, Birr: 40). Onun içindir ki; "... kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir" (Teğabün: 16).

Cömertlik ya da *sahavet* bir iş adamının, bir anlamda terazisinde müşterinin kendisinde hakkının kalmasındansa, kendisinin onların üzerinde hakkının kalmasını yeğlemesidir. Başka bir deyişle, ölçüde ve tartıda özveriyi müşteriden beklemek yerine, kendisinin yapmasıdır. Hatta küçük ikramlarla kalbini kazanmasıdır. Bir defa kandırarak fazla kazanmak yerine, kanaatkâr ve ölçülü davranıp uzun dönemli dost kazanmaktır. Yani, "... veren el alan elden hayırlıdır" (Müslim, Zekât: 97) hadisi mucibince; karşısındakilerden (haksız yere) alarak değil, vererek kazanmanın Nebevi yoludur. Zira cömertlik rızıkın Allah'tan olduğuna tam iman etmektir; kazancında başkalarının hakkı olduğunu anlamak ve paylaşmak (infak) demektir. İş hayatında birbirini kıskanarak ve yok ederek değil, paylaşarak birlikte büyümek, birlikte çoğalmak ve zenginleşmek demektir. Kısacası *sahavet*, küçük hesaplarla *tenezzülkârlık* yaparak güven duygusunu zedelememek ve *kul hakkına tecavüz* etmemektir.

Fütüvvetnamelerin hemen hepsinde cömertlik fütüvvet ehlinin esasları arasında zikredilmektedir. Bu itibarla, cömertlik fütüvvetin ve ahiliğin en önemli, vazgeçilmez özelliklerinden biri olarak kabul edilmiştir (Taeschner, 1972: 219; Peacock, 2019: 122-123, 133-134, 141; Kuşeyri, 2017: 307). Örneğin, Harputlu Nakkaş İlyas oğlu Ahmed'in *Tuhfat-al-Vasaya* isimli eserinde fütüvvetin şartlarından birinin de "... *ihvandan muhtaç olanlara malını bağışlamak...*" olduğu, "... *Kim nefsinin cimriliğinden (açgözlülüğünden, hırsından) korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir...*" (Haşr: 9; Teğabün: 16) ayeti ile birlikte yazılır. Ardından bazı hakîmlerin ifade ettiği "*cömertlik zahitliğin sonu, zahitlikse cömertliğin önüdür*"¹⁰ ve "*rubûbiyete benzer bir şey olsaydı, cömertlik derdim*" sözlerini paylaşır (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 196-97). Daha sonra ise, "*Dünyada insanların uluları cömertlerdir, ahirette Tanrı'dan sakınanlardır*"¹¹ hadisini zikreder. Kaldı ki, aynı konuyu metnin

10 Müellif bu ifadeyi "cömertlik zahitliğin, zahitlik de cömertliğin sonudur" diye aktarmıştır; ama A. Gölpınarlı aynı sayfada bunun hatalı olduğunu, doğrusunun metinde verdiğimiz gibi olduğunu metnin geçtiği orijinal kaynaktan aktarır.

11 Müellif hadisin kaynağını belirtmiyor; bizim tespitimize göre şöyledir: Beyhaki, 2003: C13/318; akt.: Kıyak, 2017: 2503.

başka bir yerinde Ali İmran Suresinin 92. ayetini vererek bir kere daha ele alır (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 190).

A. Gölpınarlı'nın neşrettiği *Necm-i Zer-kub Fütüvvetname*'sinde ise, sahaveti belki de en güzel anlatan ifadelerden biri yer alır: “*Fütüvvet sahibi, yarım ekmeği bile olsa ev sahipliği yapan, konukları ağırlayan erdir*”. Yine fütüvvet ehlinin sahip olması gereken kırk kötü sıfattan kırk iyi sığfata dönmesi gerektiğinden bahsederken, o sıfatlardan birinin kerem sahibi olmak, diğferinin ise cömertlik olduğu yazılıdır (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 213, 215). Son olarak, Abd-al-Razzak-Kaşani'nin *Tuhfat-al-İhvan Tercemesi*'nde Hz. Hasan'a atfen fütüvvet, “*kudreti varken affetmek, devleti varken tevazu göstermek, darlık zamanında cömertlik etmek ve minnetsiz ih-sanda bulunmak*” olarak tanımlanır. Bütün bu faziletlerin ise iffet, şecaat, hikmet ve adalete münhasır olduğu; tövbe ve cömertliğin de iffetin alt bileşenleri olduğu söylenir. Müellif daha sonra cömertliğı oldukça veciz bir ifade ile şöyle izah eder: “*Cömertlik, verilmesi gereken şeyi, vermek icabeden kişiye nasıl verilmesi lazımsa öylece onu minnet zahmetine düşürmeden yahut övüşten ibaret bile olsa bu verişe bir karşılık beklemeden ve bir maksat gütmekten vermektir. Cömertlik, iffet derecelerinin en üstünü, mürüvvet mertebelerimin en yücesi, cüvan-mertlerin ... ulaştıkları ... en şerefli duraktır*” (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 233, 234-35).

Burgazi Fütüvvetnamesinde çelişkili gibi gözükfen ‘*ahinin 18 dirhem gümüştten fazla dünyalığının (birikmiş parasının) olmaması*’ (Gölpınarlı, 1953: 86) şartı, ‘bir lokma bir hırka’ tarzı mistik bir düşünceyi andırfa da ahinin kazanç konusunda kanaatkâr olması, iddihar yapmaması, kazandığından cari ihtiyaç fazlası kısmını başkası ile paylaşması; dolayısıyla, sosyal dayanışmayı dikkate alarak üretim ve tüketim davranışlarında bulunması şeklinde de yorumlanabilir. Zaten Burgazi cümlemin devamında “*bundan fazla nesi varsa yoksullara vermelidir. Her şeyin tuzu vardır; yiğitliğin, ahiliğın tuzu da ekmek kazanmak, yoksulu doyurmaktır*” (Gölpınarlı, 1953: 86) der. İnfak, cömertlik ve kanaat konularında, aynı fütüvvetnamenin başka bir yerinde; “*ahinin sofrası açık ola, her kim içerü girse önüne sofraya aç*”, “*ahinin sofrası ulu ola*”, “*ahi kim, evvela hiç dünyam eksik dimeye*”, “*eli açık gerek*” (Şeker, 2011: 104-105) demektedir.

Bu itibarla, A. Gölpınarlı'nın da bizim de kanaatimize göre, ikinci görüşün daha isabetli bir yorum olacağından hareketle bu durum, mistik bir anlayışın aksine; ahinin ille de 18 dirhem kazanmak zorunda olmadığı (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 75), daha fazla kazanıp infak etmesi (servetin veya gelirin zekât, sadaka, onun da dışında sosyal amaçlı olarak paylaşılması), borç vermesi (karz-ı hasen ve benzeri) ya da yatırım yoluyla paylaşması gerektiğı ve kendisine 18 dirhemden fazla ayırmaması gerektiğı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca, kişinin ihtiyacından fazla, arzu

ve ihtiraslarının tatmini için yapmış olduğu harcamalar zaten Kur'an ve sünnet yoluyla açıkça menedilmiştir. Fütüvvetnamelerin de ana düstur olarak İslami ilkelere aldığına göre, yukarıdaki şartın israfı önlemeye yönelik bir sınırlama olduğunu söylemek mümkündür. Kaldı ki, o dönemlerde varlık sahibi nice ahinin olduğu İbni Battuta'nın günlüklerinde de açıkça zikredilmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak iş hayatında faaliyet gösteren insanlar arasında kabul gören ahilik kurumunun inanç esaslarının, hayat felsefesinin ve ahlak anlayışının referans kaynağı olarak bilinen fütüvvetnameler, dar anlamda iş hayatının, özellikle de esnafın iş yapma şekli ile ilgili bir anlamda uygulama esaslarını, yönetmelikleri ve yönergeleri içeren belgelerdir ya da nizamnamelerdir. Geniş anlamda ise, bir Müslümanın uyması beklenen adap ve erkanı ihtiva eden kurallar manzumesidir. Bu çalışmada, fütüvvet belgelerinin İslam iktisat düşüncesinin esasları ve kaynakları bakımından nerede yer aldıklarının tespit edilmesi üzerine bir araştırma yapılmıştır.

Bunun için öncelikle İslam iktisat düşüncesinin esaslarının İslam'ın inanç, fıkıh ve ahlak kaidelerine dayandığı tespiti yapılmıştır. Bunların referans kaynağının ise, Kur'an-ı Kerim, Peygamber'in sünneti (hadisler), icma ve kıyasın yanı sıra; örf ve adetler (teamüller), sahabenin sözleri ve uygulamaları, devletin makul düzenlemeleri, istihsan gibi tali kaynaklar, İslam toplumlarının yöneticilerinin geçmişteki kararları ve uygulamaları ve nihayet fütüvvet ve tasavvuf teşkilatlarının ilkeleri ve uygulamaları olduğu belirtilmiştir. Daha sonra bu kaynaklardan elde edilen İslam iktisat düşüncesinin temel ilkeleri, aşağıdaki gibi sıralanmış ve açıklanmıştır: Tevhit inancına sadakat ve rızkın Allah'a ait olduğuna inanmak, genel ahlaki değerlere ve iş ahlakına bağlılık, mülkiyet hakkının varlığı, bireyin tercihlerinde serbestliği ve rekabetçi bir piyasa mekanizmasının işlerliği, adalet, güvenlik, altyapı ve kamu hizmetleri gibi fertlerin kendi başlarına yapmakta zorlandıkları işlerin yürütülmesi için devletin ekonomiye müdahale gereği, kazancın ve harcamaların helal yollardan olması, iktisadi kararlarda her zaman itidalli davranılması ve bunun sonucu olarak cimrilikten ve israftan kaçınılmasıdır.

Fütüvvetnamelerin genel olarak yukarıda bahsi geçen ilkelere ne ölçüde uygun olduğu ve kaynak teşkil edip etmediğine gelince; fütüvvetnamelerde bu ilkelere bazılarında dair net, uyumlu ve ısrarcı ifadeler yer alırken, bazılarıyla ilgili herhangi bir ifade yer almamaktadır. Diğer bazılarıyla ilgili ise, bu belgelerin içeriğinden hareketle bizim çıkarsamalarımıza göre sonuçlar elde edilmiştir.

Buna göre, tevhit inancının esas alınması ve Allah'ın iktisadi hayatı da içine alan her şeye kadir olduğuna dair inanç ilkesi ile ilgili fütüvvetnamelerde doğrudan ve etraflı bilgiler yer almasa da metinlerin içeriğinde bu hususlarla çatışan bir ifade ve tavır yer almamaktadır. Bu hususta güçlü ve kuşatıcı bir dilin de kullanılmadığı açıktır. Sadece fütüvvetnamelerin bazı kısımlarında Tanrı'nın birliğine, eşi ve benzerinin olmadığına, Hz. Muhammed'in Onun elçisi olduğuna dair kısa ve yüzeysel bilgilere yer verilmiştir.

Genel ahlaki değerlere ve iş ahlakına bağlılıkla alakalı olarak epeyce bilgi bulunmaktadır. Bu anlamda fütüvvetnamelere, İslam ve Türk ahlaki normlarını en geniş anlamda konu edinen bir tür edeb risaleleri, edeb-nameler olarak bakılabilir. Örneğin, Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnamesi'nde günlük hayata dair toplam 124 edep kuralından bahsedilir. Ama bunlar esas olarak iş hayatına dair ahlaki kurallar yerine, günlük hayatın içinde yer alan; yeme-içmeden eve girmeye ve evden çıkmaya, hamama ve tuvalete girmeye varana kadar oldukça ayrıntılı maddeleri içerir.

Ayrıca fütüvvetnamelerde, ahiliğin temel ilkelerinden olan piyasaların düzenlenmesi ve denetlenmesi konusuna dair doğrudan bir ifade yer almamaktadır. Oysa, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren bu konuya özel bir önem verilmiştir. Bu manada bizzat Hz. Peygamber zamanında başlatılan Hisbe uygulamaları, Osmanlı döneminde de devam ettirilmiş ve bu çerçevede yoğun olarak narh uygulamaları yapılmıştır.

Buna rağmen metinlerin içeriğinden edinilen genel bilgilerden ve ahi teşküllerinin uygulamalarından hareketle, serbest piyasanın işleyişi konusundan ziyade, müdahaleci bir anlayışın hâkim olduğu söylenebilir. Yalnız bireyin ekonomik tercihlerinde esas olarak özgür olduğu net olarak ifade edilmese de kabul edildiği anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile, fütüvvetnameler ve ahilik uygulamaları esas itibarıyla Hz. Peygamberin ve ilk halifelerin dönemlerinde tatbik edilen piyasa eğilimli iktisadi anlayış yerine; daha müdahaleci bir iktisadi anlayışı temsil etmektedir. Bu hususta yine doğrudan ifadeler yer almamakta, ama ahilik sisteminin uygulamalarında aynı meslek erbabı aynı çarşıda yan yana faaliyet gösterdiği için, ürünlerin kalite ve fiyatları bakımından önemli ölçüde rekabetin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Hatta piyasanın kendi kendini kontrol mekanizmasına sahip olduğu bile söylenebilir. Öyle ki, kaliteli mal üretme ve satma konusunda hileli iş yapan esnaf piyasada kendiliğinden ve düzenli kontrollerde kolaylıkla fark edilebilmekte ve teşhir edilebilmektedir (*pacucun dama atılması*). Dolayısıyla, rekabetçi piyasalarda aranan standart mal ve simetrik bilgi, özellikleri bu tür çarşılarda büyük ölçüde sağlanmış gözükmektedir.

Helal kazanca riayet konusu ise, hemen tüm fütüvvetnamelerde yer almaktadır. Ancak, mülkiyet hakkının varlığı, bireyin tercihlerinde serbestliği, adaletin sağlanması ve haksızlığın önlenmesi, rekabetçi bir piyasa yapısının oluşturulması ile iktisadi kararlarda her zaman orta yolun tercih edilmesi ve bunun sonucu olarak cimrilikten ve israftan kaçınılması konularında doğrudan bilgilere yer verilmemiştir.

Son olarak, bunların dışında fütüvvetnamelerde yer yer Kur'an'dan ayetlere ve hadislerle yer verilmiştir. Fakat, bu konuda pek çok hata yapılmış, hele hadisler konusunda ne yazık ki aşırı derecede bir özensizlik, hatta cehalet ve hoyratlık göze çarpmaktadır. Zira hadislerin çoğunlukla kaynaklarına dikkat edilmemiş, metinler sağlıklı aktarılmamış, sahih ve zayıf durumlarıyla ilgili hassasiyet gösterilmemiş, hatta hiçbir kaynakta yer almayan gelişigüzel sözler (uydurma hadisler), hadis diye aktarılmıştır.

Futuwwatnamas In Islamic Economic Thinking

Ekrem Erdem

Introduction

Futuwwatnamas are accepted as the reference sources of the belief principles and moral understanding of the Akhi institution. These documents contain the moral rules that Muslims are expected to obey both in their daily life and business life and have gained an important place in the economic life of Islamic-Turkish societies for centuries. Based on this fact, the purpose of this study is to examine futuwwa documents in terms of the principles of Islamic economic thought. Accordingly, the potential of *futuwwa* as a source for Islamic economics is discussed, after which the basic principles of Islamic economics are put forth through Islamic sources by examining how these issues have been included in the *futuwwatnamas*.

The Development of *Futuwwas*, Their Relationship with Sufi and Ahi Organizations, the Content of *Futuwwatnamas*, and their Potential as a Source for Islamic Economics Studies

Some scholars have discussed the development of the idea of *futuwwa* under four stages: *futuwwa* as an individual social concept that emerged in the first century of Islam inspired by the pre-Islamic period; the *futuwwa* that became social, economic, and political civil formations among youths in the 9th century and a state organization in the last Abbasid period; the *futuwwa* that re-intwined with Sufism again in the

@ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, ekremerdem@erciyes.edu.tr

ID: 0000-0002-5876-8747

➔ Erdem, E. (2021). Fütüvvetnamelerin İslam İktisat Düşüncesi İçindeki Yeri. İş Ahlakı Dergisi, 14 (1), ss. 27-62.

✍ Araştırma Makalesi

© İGİAD
DOI: 10.12711/tjbe.2021.14.1.0924
Turkish Journal of Business Ethics, 2021
isahlakidergisi.com

9th century; and finally, the *futuwwa* that become an artisan-based Akhi organization by preserving its Sufi characteristics (Ocak, 1996, p. 261). *Futuwwa* means youth, bravery, generosity, good morals, self-sacrifice, and heroism in Arabic. According to Sufi terminology (Kuşeyri, 2017, pp. 112–113, 305–311; Ülgener, 2006, 114–117), *futuwwa* means to be moralized with the morality of the Prophet, to choose his way as a way of life and to live according to the perfect human measure.

The interaction of the *futuwwa* movement with Sufism over time has led to the spread of *futuwwas* to wider society, the strengthening of its relationship with the state, and it gaining an important role in the social, religious, and political transformation of Anatolia (Peacock, 2019, pp. 117, 121, 127). Looking at the content of the *futuwwatnamas*, they appear as books and documents written from a rather Sufi perspective (Ülgener, 2006b; Köprülü, 2017) that include the basic beliefs, forms of worship, and moral rules that a Muslim should follow in daily life.

Fundamental Principles of Islamic Economic Thought and Contribution of the *Futuwwatnamas*

Islamic economics is an understanding of the economics built on Islamic belief, transactions, and ethics that accepts the rules of Islamic jurisprudence as the main framework based on revelation and the teachings of the Prophet. In this context, the basis of Islamic economic thought has been examined on the basis of the following principles:

- The belief in tawhid and in sustenance belonging to Allah,
- Commitment to business ethics and market regulations: Hisbah organizations,
- Existence of property rights based on rules,
- Freedom of individual choices and the functionality of a competitive market mechanism,
- The need for states to intervene in the economy (justice, security, infrastructure and public services),
- Earning and spending in halal ways,
- Behaving in moderation (avoiding stinginess and waste).

The Belief of Tawhid and the Belonging of Sustenance to Allah

First of all, the idea of Islamic economics is based on tawhid [the belief in oneness] and on sustenance belonging to Allah. In economic terms, the belief in oneness can be collected under four points: the full compliance of Islamic economic thought

with all orders and prohibitions of Islam, Allah is the Almighty, Allah is the real owner of everything, and humans as stewards who believe that only God provides sustenance. Although no direct or comprehensive information is found on all these issues in the futuwwatnamas, no statements or attitudes are found in the content of these texts that would contradict these issues.

Commitment to Business Ethics and Market Regulations: Hisbah Organizations

An Islamic economic system must operate on an economic model that focuses on moral concerns like honesty, generosity, humility, and altruism. In the Islamic tradition, the state is allowed to intervene in the market within an institutional framework such as Hisbah organizations when basic ethical rules are disrespected (Hamidullah, 2003; Çağatay, 1997, pp. 98–99; Akgündüz & Öztürk, 1999, pp. 126–127; Ülgener, 1984b).

Most of these principles have also been included in the futuwwatnamas and Akhi organizations because the most important parts in almost every *futuwwatnama* are the rules of decency for almost every field of daily life. As a matter of fact, it is counted that there are 124 of them in Shaikh Sayyid Husain's *Futuwwatnama* has 124 different *futuwwatnamas* and mentions many rules on decency (Gölpınarlı, 1955-1956a, pp. 28, 43–44; Gölpınarlı, 2011, p. 32; Sarıkaya, 2002, pp. 62–68; Şeker, 2011, pp. 96–107; Erdem, 2009, pp. 50–59). Moreover, in addition to general ethical principles, principles are also recommended to be observed in *futuwwatnamas* regarding economic life such as determined effort, halal earning and spending, to trust in God and contentment, a sense of solidarity, to not hoard, division of labor, to comply with quality and standardization in production and trade, and to protect consumers' rights (Erdem, 2009, pp. 61–86; Gölpınarlı, 2011).

Existence of Property Rights Based on Rules

The existence of legal property rights is an indispensable basis of Islamic economics, because labor concerns, research and development, and investment concerns would disappear if people have no sense of feeling like they are earning and acquiring property and no desired increase in welfare would be achieved (Demir, 1986; Çayiroğlu, 2014). Direct and sometimes indirect information is sometimes found about these issues in *futuwwatnamas*.

Freedom of Individual Choice and the Functionality of a Competitive Market Mechanism

In the Islamic tradition, great importance has been attached to the free-market and exchange processes since the time of the Prophet. In fact, in addition to the Quran

and Hadiths, *fiqh* sources are also full of principles and discussions on market culture and commercial exchange. However, markets are not left to idle behaviors in Islamic societies; these markets are regulated and controlled by moral norms within the framework of the religion's basic orders and prohibitions. The main thing in these norms is *maslahah* [the interest of society]. The freedom individuals have to choose is valid to the extent that it does not harm the interests of the society; otherwise, the intervention of public authority becomes inevitable (Esen, 2007, pp. 187–190). Therefore, marketplaces are subject to strict regulatory and supervisory mechanisms. As a matter of fact, hisbah organizations, specialization laws, *futuwwas*, and Akhi organizations are among the known examples of institutional practices in the past.

No direct information is found on these issues in *futuwwatnamas*. However, a rather interventionist understanding of the functioning of the free market can be said to be dominant as far as the general information obtained from the content of the texts and practices are understood in Akhi organizations. Although individuals are not implicitly stated as being essentially free in their economic choices, this is understood to be accepted. In addition, because the same professionals operate side by side in the same market, the Akhi system employs perfect competition in terms of products' quality and prices. Even the market has a self-control mechanism where tradesmen working fraudulently in the production and sales of quality goods can be easily noticed and exposed during regular checks on the market (*pabucun dama atılması*). Therefore, such bazaars largely provide the features of standard goods and symmetric information sought in competitive markets (Erdem, 2009, pp. 86–87).

State Intervention in Justice, Security, Infrastructure and Public Services

State functions in an Islamic economy can be stated as providing justice, preventing injustice, protecting law and order, ensuring the property and life-safety of individuals, regulating and supervising the implementation of business ethics, allowing market mechanisms that operate for the benefit of all individuals, carrying out basic infrastructure services, and ensuring the social security of citizens (Erdem, 2010; Çapra, 1977, pp. 96–116; El-Mübarek, 1978, pp. 144–171; Khan & Mirakhor, 1992, p. 11). Indeed, other state functions in the Islamic tradition can also be viewed as consequences of the principle of justice, because a just state is obliged to ensure its citizens' life- safety and property and to create a prosperous society (İnalçık, 2019, pp. 19, 27).

In general, reaching a firm conclusion from the information in the *futuwwatnamas* is not easy about whether a state-oriented or a market-oriented economic model is proposed. Despite this fact, private property and enterprise are understood from the spirit of the documents to be valid yet subject to the control of public authority within the framework of certain moral principles. In short, a controlled-interventionist economic understanding that acts within a certain moral framework can be said to be dominant as opposed to an understanding of the functioning of a free market. In fact, the purpose of *futuwwatnamas* is not well-suited to these kinds of issues because, although mainly known in regard to tradesmen, the target audience of these documents is in reality the entire society. In this respect, the main purpose is to build a more virtuous society within the framework of the moral norms set forth in the documents (Erdem, 2020, p. 198).

Earning and Spending in Halal Ways

In Islam, believers are advised to earn and spend within the boundaries of what is halal [lawful] and haram [unlawful] in economic life. One of the basic principles in almost all *futuwwatnamas* is to comply with halal earnings (Gölpınarlı, 2011, p. 32; Şeker, 2011: 19). According to Abdülbaki Gölpınarlı (2011, p. 75), the most important difference between *futuwwa* and *tariqa* [Sufism] is that while most Sufi saints withdraw their followers from the world, they encourage the members of the *futuwwa* to the world and to work. In doing so, imperative is given to having the people of *futuwwa* to obey earning in a halal way, to have a profession, to be an altruist, and to help others.

Behaving with Moderation: Avoiding Stinginess and Waste

Islam, avoiding extremism in all areas of life; instead advises the middle ground (being justly balanced) to be correct. Being modest in an individual sense or walking in the middle means living the hereafter on earth, not withdrawing from the world completely. Therefore, the middle ground in Islamic thought means “not chasing the world but being in it” (Kallek, 1997, pp. 24–25). The Qur’an puts forth the middle ground between stinginess and extravagance for a moderate economic life.

Generosity has been regarded as one of the most important and indispensable features of *futuwwatnamas* and Akhism (Taeschner, 1972, p. 219; Peacock, 2019, pp. 122–123, 133–134, 141; Kuşeyri, 2017, p. 307). In the famous *futuwwatnama Najm-al-Din Zaraqub*, one who possesses *futuwwa* is the one who hosts guest, even if all they have is a half piece of bread (Gölpınarlı, 2011, pp. 213, 215). Also, referring to the Prophet’s grandson Hasan, *futuwwa* is defined as “forgiving in the presence

of power, being humble in the presence of the state, being generous in times of hardship, and doing good without expecting anything in return” (Gölpınarlı, 2011, pp. 233, 234–235).

Results and Discussion

This study has conducted research on determining the importance of the *futuwwa* documents in terms of the principles and sources of Islamic economic thought. According to our extensive study, much information is found in *futuwwatnamas* regarding adherence to general moral values and business ethics, halal earnings, and avoiding stinginess/being generous. However, no direct information is found in relation to other principles of Islamic economics. Some inferences can be made about these issues by considering the holistic spirit of the documents.

Kaynakça | References

- Akgündüz, A. ve Öztürk, S. (1999). *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Asutay, M. (2007). A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System, *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 1(2), 3-18.
- Baldick, J. (2002). *Mistik İslam: Sufizme Giriş*. Y.S. Müftüoğlu (Çev.). İstanbul: Birey.
- Chaudry, M. S. (1999). *Fundamentals of Islamic Economic System*. Lahore: Burhan Education and Welfare Trust. Ayrıca online olarak: www.shaufi.com/b16index.htm.
- Çağatay, N. (1997). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çapra, M. Ö. (1977). İslam'da İktisadi Nizam. H. Yavuz (Çev.). İstanbul: Sebül.
- Çayıroğlu, Y. (2014). İslâm İktisadının Karakteristik Özellikleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 24, 149-183.
- Davudoğlu, A. (1980). *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*: Cilt 7. İstanbul: Sönmez.
- Demir, F. (1986). *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Dilek, M. (2009). Hadislerde Arazi ve Mera İslahına Yönelik Teşvikler. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(3), 211-230.
- Ebu Yusuf, K. (1973). *Kitabu'l Haraç*. A. Özek (Çev.). İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü.
- El-Mübarek, M. (1978). İslam'da İktisat Nizamı. H. Cemal (Çev.). İstanbul: Çığır.
- Erdem, E. (2009). *Ahilik: Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Esnaf Teşkilatlanma Modeli*. Ankara: Detay.
- Erdem, E. (2010). The Functions of State in Determining Economic Policies in Islamic Tradition. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 35, 19-36.
- Erdem, E. (2020). İslam İktisat Düşüncesinde ve Ahilik Geleneğinde Piyasa ve Devlet Odaklı Politikalar Üzerine Bir İnceleme. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 6(2), 184-210.
- Esed, M. (1999). *Kur'an Mesajı* (Cilt 1-3). İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi.

- Esen, A. (2007). *Mal, Mülkiyet ve Piyasa*, Cidde: Islamic Development Bank, Islamic Research and Training Institute.
- Es-Sadr, M.B. (1980). *İslam Ekonomi Doktrini*. M. Keskin ve S. Ergün (Çev.). İstanbul: Şelale.
- Gölpınarlı, A. (1955-1956a). Şeyh Seyyid Gaybi oğlu Şeyh Seyyid Huseyn'in Fütüvvet-namesi. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17(1-4), 27-72.
- Gölpınarlı, A. (1955-1956b). Fütüvvet-Name-i Şeyh Seyyid Huseyn ibni Gaybi. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17 (1-4), 73-126.
- Gölpınarlı, A. (1955-1956c). Fütüvvet-Name-i Sultani ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17(1-4), 127-155.
- Gölpınarlı, A. (1953). Burgazi ve Fütüvvet-namesi. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 76-153.
- Gölpınarlı, A. (1949-1950). İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11(1-4). Ayrıca kitap olarak (2011): İstanbul: *İstanbul Ticaret Odası*.
- Gül, A. (1985). Lokman Hekim ve Öğütleri. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 387-406.
- Haldun, İ. (1986). *Mukaddime*: Cilt 2. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı.
- Hammad, N. (1996). *İktisadi Fıkah Terimleri*. R. Ulusoy (Çev.). İstanbul: İz.
- Hamidullah, M. (2001). *Hz. Peygamber'in Savaşları*. N. E. Nurter (Çev.). İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi.
- Hamidullah, M. (2003). *İslam Peygamberi*: Cilt 2. S. Tuğ (Çev.). Ankara: Yeni Şafak Gazetesi.
<https://islam-tr.org/konu/sunen-i-ebu-davud-pdf.37116/>
<https://islam-tr.org/konu/sunen-i-ibn-mace-pdf.37122/>
ia802501.us.archive.org/4/items/2213SunenITirmizi/2213Sunen-i-Tirmizi.pdf.
- İsmail, M. (1978). *İslam ve Çağdaş Ekonomik Doktrinler*. C. Karaağaçlı (Çev.). İstanbul: Yeni.
- İnalçık, H. (2019). Orta-Asya Karahanlı Devlet Geleneği: Kutadgu Bilig'de (1069) Devlet ve Din. H. İnalçık (Ed.). *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet* içinde (ss. 13-30). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Karadağ, A.M. (2018). *İslam İktisadına Giriş*. A. Kahraman (Çev.). İstanbul: İktisat.
- Kallek, C. (1997). *Asrı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi*. İstanbul: İz.
- Kallek, C. (2006). Narh. *İslam Ansiklopedisi*: Cilt 32 içinde (390-391). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Khan, M., Mirakhor, A. (1992). Islam and the Economic System. *Review of Islamic Economics*, 2 (1), 1-29.
- Kıyak, A. (2017). İslam'ın Yardımlaşma ve Dayanışma Prensiplerinin Sosyal Hayata Aksettirilmesinde Ahiliğin Rolü: Fütüvvetnâmeler Ekseninde. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2494-2511.
- Kozak, İ. E. (1999): *İnsan-Toplum-İktisat*, Adapazarı: Değişim.
- Köprülü, M.F. (2017). *Anadolu'da İslamiyet*. İstanbul: Alfa.
kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.

- Kuşeyri, A. (2017). *Tasavvuf İlimine Dair: Kuşeyri Risalesi*. S. Uludağ (Haz.). İstanbul: Dergah.
- Maverdi, E. H. (1978). *Edeb-i Dünya ve Din*. S. Kip, A. Sönmez (Çev.). İstanbul: Bahar.
- Nakvi, N.H. (1985). *Ekonomi ve Ahlak*. İ. Kutluer (Çev.). İstanbul: İnsan.
- Neseî, E. A. A. (1981). *Sünen'ün-Nesei*: Cilt 5-6. A. M. Büyükçınar, A. Tekin, Ö. F. Harman, Y. Erol (Çev.). İstanbul: Kalem.
- Ocak, A.Y. (1996). *Fütüvvet. İslam Ansiklopedisi*: Cilt 13 içinde (261-265). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Peacock, A.C.S. (2019). *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarıkaya, M. S. (2002). *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Sarıkaya, M. Saffet. (2003). Alevilik ve Bektaşiliğin Ahilikle İlişkisi -Fütüvvetnamelere Göre. *İslâmiyât*, 6/3, 93-110.
- Şeker, M. (2011). *Türk-İslam Medeniyetinde Ahilik ve Fütüvvet-namelerin Yeri: Seyyid Hüseyin el-Gaybi'nin "Muhtasar Fütüvvet-name"si*. İstanbul: Ötügen.
- Tabakoğlu, A. (2008). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah.
- Taeschner, F. (1972). İslam'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri. S. Yüksel (Çev.). *Belleten*, 36(142), 203-235.
- Taeschner, F. (1953). İslam Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı). F. Işıltan (Çev.), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15(1-4), 1-30.
- Ülgener, S.F. (2006). *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin.
- Ülgener, S. F. (1984b): İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri. S.F. Ülgener (Ed.). *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* içinde (ss. 119-148). İstanbul: Mayaş.
- Yazır, E. H. (1971). *Hak Dini Kur'an Dili*: Cilt 1, İstanbul: Eser.
- Yıldırım, R. (2013). Shi'itisation of the Futuwwa Tradition in the Fifteenth Century. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 40(1), 53-70.
- Zebidi, Z. A. (1980). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*: Cilt 6. K. Miras (Çev. ve Şarihi). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.